HRVATSKI NARODNI PREPOROD U CETINSKOJ KRAJINI

Balajić, Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:222174

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Repository / Repozitorij:

Repository of Faculty of humanities and social sciences

zir.nsk.hr

UNIVERSITY OF SPLIT

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

DIPLOMSKI RAD

HRVATSKI NARODNI PREPOROD U CETINSKOJ KRAJINI

MARIJA BALAJIĆ

Split, 2020.

Odsjek za povijest

Povijest/Filozofija

Predmet: Hrvatska povijest 19. stoljeća

HRVATSKI NARODNI PREPOROD U CETINSKOJ KRAJINI

Student:

Marija Balajić

Mentor:

prof. dr. sc. Marko Trogrlić

Split, prosinac, 2020.

SADRŽAJ

1. Uvod 1
2. Opći pregled vlasti u Dalmaciji od 1797. godine do kraja XIX. stoljeća 3
3. Opće prilike u Cetinskoj krajini u drugoj polovici XIX. stoljeća 7
3.1. Gospodarstvo 7
3.2 Prosvjeta i obrazovanje 14
3.2.1. Muška osnovna škola u Sinju 15
3.2.2. Niža ženska osnovna škola u Sinju 18
3.2.3. Franjevačka klasična gimnazija u Sinju 19
3.2.4. Narodna čitaonica cetinska u Sinju 25
3.3. Zdravstvene prilike 28
4. Općenito o Hrvatskom narodnom preporodu 31
4.1. Hrvatski narodni preporod u Banskoj Hrvatskoj 32
4.2. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji 36
5. Hrvatski narodni preporod u Sinju i Cetinskoj krajini 43
5.1. Izbori 1860./61. godine 44
5.2. Izbori 1863./64. godine 46
5.3. Općinski izbori 1865. godine i saborski izbori 1867. godine 47
5.4. Naknadni saborski izbori 1868. godine 49
5.5. Općinski izbori 1869. godine i saborski izbori 1870. godine 52
5.6. Posljedice preporoda 55
6. Istaknuti pojedinci narodnog preporoda u Sinju i Cetinskoj krajini 58
6.1. Franjevci 59
6.1.1.Fra Ante Konstantin Matas 59
6.1.2.Fra Jakov Grupković 65
5.1.3.Fra Špiro Tomić 67

6.2. Sinjske varoške obitelji 68
6.2.1. Obitelj Tripalo 68
6.2.2. Obitelj Masovčić 69
7. Zaključak 71
Literatura 73
Sažetak 79
Abstract 80
Slikovni prilozi 81

1. Uvod

Druga polovica 19. stoljeća, točnije njegove šezdesete godine, predstavljaju svojevrsnu prekretnicu kako za dalmatinsku, tako i hrvatsku povijest uopće. Naime, razdoblje je to, kada pod utjecajem Francuske revolucije, dolazi do nacionalnog buđenja koje vodi ka zanimanju i borbi pojedinaca i grupa za vlastiti narod, državu i jezik. Premda je početak te borbe u Sjevernoj Hrvatskoj započeo još u prvoj polovici 19. stoljeća, kada je i doživio svoj vrhunac, nešto kasnija njegova pojava u Dalmaciji ne umanjuje značaj dalmatinskih preporoditelja i njihovih postignuća. Naprotiv, šezdesete su godine 19. stoljeća obilježene žestokom borbom preporoditelja čiji je krajnji cilj bio povezivanje hrvatskih razdvojenih teritorija, odnosno spajanje Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom. Isto kao što su se preporoditelji Sjeverne Hrvatske borili protiv godinama nametane mađarizacije, tako su i dalmatinski preporoditelji radili sve kako bi nametnuti talijanski zamijenili narodnim, hrvatskim jezikom. U toj im se borbi suprotstavila tradicionalna društvena elita, sačinjena od talijaniziranih činovnika, trgovaca i veleposjednika. Ostatak stoljeća obilježen je neprestanim sukobima dviju političkih opcija, a dašak te borbe vidljiv je i u politici Sinja i Cetinske krajine.

Govor o Hrvatskom narodnom preporodu često se puta svede na prikaz preporodnih zbivanja u najvećim gradovima Sjeverne Hrvatske, Dalmacije ili Istre. Međutim, uspjehu istog itekako su doprinijeli i stanovnici manjih i zavučenijih područja. Naime, često se puta pojedine teme i događaji hrvatske povijesti, osim na državnoj, mogu i trebaju proučavati njihovim spuštanjem na lokalnu i zavičajnu razinu gdje se podjednako može pratiti kako je započela, tekla i na koncu rezultirala određena povijesna pojava. Stoga, ovaj diplomski rad za cilj ima prikazati tijek i rezultate narodnog preporoda u Sinju i gravitirajućoj mu Cetinskoj krajini.

Da bi se dobio bolji uvid u sam preporodni pokret u Sinju i Cetinskoj krajini, važno je bilo proučiti okolnosti i ozračje koje je vladalo tim područjem, što predstavlja glavni zadatak prvog dijela diplomskog rada. Analiziranjem gospodarskih, društvenih i socijalnih prilika, stvorio se dobar temelj za daljnje istraživanje političke situacije. Nadalje, odluke sinjskih preporoditelja i njihovih protivnika često su puta bile usko vezane uz politiku najutjecajnijih političara dviju suprotnih političkih opcija smještenih u Splitu i Zadru, vodećim gradovima pokrajine Dalmacije. U tom je smislu bilo potrebno donijeti općeniti prikaz političkog stanja unutar pokrajine Dalmacije te se kratko osvrnuti i na stanje sjeverno od Velebita. Konačno, glavni je dio rada usmjeren na proučavanje preporodnog pokreta u Sinju i Cetinskoj krajini, donoseći

popis glavnih preporoditelja, sinjskih franjevaca i svjetovnjaka čiji se rad često puta nedovoljno ističe i u velikom dijelu ostaje nepoznat. Stoga ovaj diplomski rad za zadatak ima upoznati čitatelja s najistaknutijim i najzaslužnijim osobama Hrvatskog narodnog preporoda u Sinju, osobama koje su svojim djelovanjem itekako zadužile Sinjane i sve žitelje Cetinske krajine. Na koncu, bilo je potrebno prikazati i značajne posljedice koje su nastale kao produkt smjene vlasti koja je zadesila sinjsku općinu krajem šestog desetljeća 19. stoljeća.

2. Opći pregled vlasti u Dalmaciji od 1797. godine do kraja XIX. stoljeća

Završetkom 18. stoljeća dolazi do bitnih promjena na političkoj karti Europe. Promjene su obuhvatile i prostor današnje Hrvatske. Naime, krajem 18. stoljeća, točnije 1797., dolazi do propasti dotad izuzetno važne pomorske i trgovačke sile Jadrana i Sredozemlja. Riječ je dakako o Republici Svetog Marka. Kako to obično biva, propast jedne sile iziskuje podjelu njezinog dotadašnjeg teritorija. U ovom su slučaju mirom u Campoformiju[1], sklopljenim između Napoleonove Francuske i Habsburške Monarhije, podijeljeni mletački posjedi. Postignutim sporazumom Dalmacija dolazi u ruke Habsburške Monarhije čime započinje razdoblje prve, ali kratkotrajne austrijske vladavine nad tim područjem.[2]

Dolazak nove vlasti polučio je različite reakcije dalmatinskog stanovništva. Naime, dobar je dio dolazak austrijske uprave dočekao s oduševljenjem. Jedan od razloga leži u činjenici da je mletačka vlast itekako doprinijela stagnaciji dalmatinskog gospodarstva koje je bilo popraćeno velikim siromaštvom dalmatinskih polja, lihvarenjem, hajdučijom, raznim malverzacijama i uopće slabim ulaganjem u dalmatinski prostor.[3] Nadalje, u dolasku austrijske vlasti dalmatinsko je stanovništvo vidjelo priliku ujedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Takvo su ozračje velikim dijelom stvorili franjevci koji su čvrsto vjerovali da se novim sporazumom njihova ideja može provesti u djelo. Štoviše, general Mate Rukavina[4] koji se nalazio na čelu austrijske vojske prilikom njezina zaposjedanja Dalmacije, ulijevao im je nadu predstavljajući cara kao hrvatsko-ugarskog kralja koji će prvo Dalmaciju podvrgnuti ugarskoj kruni, a zatim ju preko nje povezati s Hrvatskom. Međutim, do toga nije došlo jer su sva takva nastojanja naišla na otpor cara u Beču.[5] Naime, Hrvatski je sabor tražio načine kako da ostvari težnje i želje stanovništva kojeg predstavlja, ali carskom odlukom od 17. listopada 1802. to je

[1] Mir u Campoformiju potpisan je u travnju 1797. između Francuske i Habsburške Monarhije, a označava kraj prve faze Napoleonovih ratova. Tim je mirom Napoleon I. sebi priskrbio Belgiju, mletačke posjede u Italiji i Albaniji, Jonske otoke te zapadnu obalu Rajne, osim Kölna. S druge strane, Austrija je dobila veći dio Mletačke Republike s Venecijom, Istrom, Kvarnerskim otocima, Dalmacijom i Bokom kotorskom. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=10616

[2] Cetnarowicz, Ante. *Narodni preporod u Dalamciji*. Zagreb: srednja europa, 2016, str. 15.

[3] Oršolić, Tado. „Neke zapreke koje su utjecale na razvoj gospodarstva Dalmacije za druge austrijske uprave (do sredine XIX. stoljeća).“ u: *Zbornik Stijepa Obada*, ur. Marko Trogrlić. Zadar; Split; Zagreb: Sveučilište u Zadru – Odjel za povijest, 2010, str. 379-380.

[4] Mate Rukavina (1737-1817.) austrijski general, prvi vojni guverner Dalmacije. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53688

[5] Kužić, Krešimir. *Povijest Dalmatinske zagore*. Split: Književni krug, 1997, str. 269.

pitanje odgođeno do daljnjeg.[6] Ipak, nisu svi bili zadovoljni uspostavom nove vlasti nad Dalmacijom. Ovdje se u prvom redu misli na imućnije slojeve kojima je mletačka vlast, u zamjenu za podršku, pružila ekonomsko-društvene i političke privilegije. Stoga su se isti zabrinuli za vlastitu sigurnost pa su u početku protestirali uz poklike „Da živi sv. Marko!“. Vidjevši da njihova nastojanja neće polučiti željenim rezultatom, ubrzo su se i oni priklonili austrijskoj vlasti koja ih nije razočarala. Naprotiv, potvrdila im je stečeni status.[7] Iako je Austrija učvrstila svoju vlast u Dalmaciji, pritom zadržavši poredak iz vremena mletačke uprave, ista nije bila dugog vijeka.

Godine 1807., Požunskim mirom[8], odlučeno je kako vlast u Dalmaciji preuzima Francuska. Još je 1797. prilikom smjene vlasti, stanovništvo Dalmacije, vođeno franjevcima i starim vladajućim krugovima, stvorilo klimu opće odbojnosti prema svemu što je francusko, što predstavlja „neprijatelja tvoje vire“. Ipak, na njihovu žalost, svega nekoliko godina nakon, na vlast dolaze njima mrski Francuzi. Unatoč odbojnosti koju je dalmatinski puk razvio prema njima, isti su uspjeli zadužiti Dalmaciju tako što su proveli niz prijeko potrebnih reformi na području uprave, gospodarstva i obrazovanja. Na taj su način započeli proces modernizacije društva tog područja.[9] Za vrijeme francuske uprave, Dalmacija se u početne tri godine nalazila u sastavu francuske Kraljevine Italije, a zatim 1809. ulazi u sastav Ilirskih pokrajina.[10] Istina je da su Francuzi radili na promicanju obrazovanja, međutim francuska se vlast, u Dalmaciji predstavljena u osobi generalnog providura Vincenza Dandola[11], zamjerila na način da je prednost u školstvu davala talijanskom, a ne narodnom jeziku. Do promjene je došlo za vrijeme novog upravitelja Augustea Marmonta[12] koji je imao više sluha za potrebe puka. U skladu s tim, potonji je odobrio obrazovanje na slavenskom jeziku, kao i tiskanje novina, časopisa i rječnika. I uz provođenje potrebnih reformi francuska je vlast među narodom ubrzo postala

[6] Šidak, Jaroslav. *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga: Stvarnost, 1988, str. 24.
[7] Stulli, Bernard. *Iz prošlosti Dalmacije*. Split: Književni krug, 1992, str. 59.
[8] Požunskim mirom iz 1806. godine, potpisanim između Napoleona I. i Franje I., Austrija se odrekla posjeda stečenih Campoformijskim mirom pa su Napoleonu I., između ostalog, pripale Istra i Dalmacija te Boka kotorska. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49908
[9] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 61.
[10] Ivković, Frane. „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.” *Arhivski vjesnik*, 34/35, str. 32. Više o uspostavi Ilirskih pokrajina vidi na: https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27092
[11] Vincenzo Dandolo (1758-1819.), generalni providur Dalmacije. Vidi više na: https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4362
[12] Marmont, Auguste Frédéric Louis Viesse de (1774-1852.), francuski maršal, generalni guverner Ilirskih pokrajina. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=39059

omražena[13], a nije trebalo ni puno vremena proći da bude zamijenjena. Promjena vlasti u Dalmaciji uslijedila je nakon bitke kod Leipziga[14] koja se odigrala 1813. Na Bečkom kongresu[15], održanom 1815., odlučeno je da se Dalmacija preda Habsburškoj Monarhiji te se takvo stanje zadržalo sve do 1918. odnosno do trenutka sloma iste.[16]

Na samom početku svoje druge vladavine nad Dalmacijom, Austrija se odlučila riješiti svega onog što je ostalo od Francuske te urediti pokrajinu po svom planu, počevši od teritorijalno-upravne podjele. Područje koje je nekada bilo Mletačka Dalmacija zajedno s bivšom Dubrovačkom Republikom, ukinutom za vrijeme francuske uprave, i Bokom kotorskom, postalo je jedinstvena upravno-pravna jedinica nazvana Kraljevina Dalmacija. Potonja je bila podvrgnuta centralističkoj vlasti smještenoj u Beču, s talijanskim kao službenim jezikom.[17] Što se tiče organizacije, ista je bila organizirana slično kao i druge pokrajine u državi. Na čelu uprave nalazio se Namjesnik (*Statthalter)* koji je sve do 1902. obnašao vojnu i civilnu vlast. Uz namjesnika, postojala je i Zemaljska vlada (*Landesgubernium*) koja se od 1852. naziva Namjesništvo (*Luogotenza*). Namjesnik i Namjesništvo bili su izravno podvrgnuti vlasti u Beču. Nadalje, cijelo se područje dijelilo na četiri okruga sa sjedištima u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru.[18] Na čelu svakog okruga nalazio se okružni poglavar (*Capitan circolari*). Okruzi su se dijelili na kotare (*disretti*), a oni su se dalje dijelili na općine.[19] U drugoj polovici 19. stoljeća, točnije 1865., ukinuti su okruzi, a njihovu ulogu preuzimaju kotarevi. Do kraja 19. stoljeća u Dalmaciji je postojalo 13 kotareva, a činili su ih: Zadar, Šibenik, Split, Sinj, Knin, Benkovac, Imotski, Makarska, Metković, Hvar, Korčula, Dubrovnik i Kotor. Istovremeno je

[13] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*: str 61. Nezadovoljstvo francuskom upravom potaknuto je stalnim novačenjem vojnika za Napoleonove potrebe, zatim francuskim nastojanjima oko gradnje cesta za koje stanovništvo nije bilo previše zainteresirano zbog potplaćenosti. Nezadovoljstvu je doprinio i danak u novcu i krvi kao i crkvena politika francuskih vlasti.

[14] U bitci kod Leipziga, poznatoj i kao Bitka naroda, sukobile su se snage šeste protunapoleonske koalicije koju su činile austrijske, pruske, ruske i švedske postrojbe sa francusko-saskom vojskom. Bitka je završena Napoleonovim porazom.

[15] Bečki kongres označava sastanak predstavnika glavnih europskih sila na čelu s austrijskim kancelarom Klemensom Wenzelom von Metternichom, a odvijao se u razdoblju od 1. rujna 1814. do 9. lipnja 1815. Cilj kongresa bio je uspostava predrevolucionarnog stanja u Europi i poništenje posljedica Francuske revolucije. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=6546

[16] Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*: 16.

[17] Isto.

[18] Ivković F., „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.": 34-35. Ivković piše kako je Dalmacija krajem 1815. podijeljena na navedena četiri okruga, ali i kako Valentino Lago donosi podatak da je sljedeće godine uveden i makarski okrug. Međutim, kako je već 1818. makarski okrug ukinut u literaturi najčešće nailazimo na podjelu Pokrajine na četiri okružja.

[19] Ćosić, Stjepan. „Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40 (1998.), str. 355.

rastao i broj općina kojih je 1903. bilo 86.[20] Što se tiče organizacije unutar općina, ukoliko se ista nalazila u sjedištu okruga ili kotara, na njezinu je čelu stajao načelnik (*podestà*). U drugim su općinama glavni bili načelnik sindik (*sindaco*) i podnačelnik (*vice sindaco*). Nadalje, u općinama koje su bile sjedište okruga i kotareva djelovalo je općinsko vijeće (*Consiglio communale*) i općinska uprava (*Amministrazione communale*).[21] Općine su bile sačinjene od nekoliko naselja koja su opet, ovisno o broju stanovnika, bila zasebno organizirana. Naime, ukoliko je određeno naselje imalo više od 25 stanovnika, tada se na njegovu čelu nalazio seoski glavar (*capovilla*) koji se u Dalmatinskoj zagori zvao i kapetan. Seoski glavar imao je pomoćnike pristava (*aggiunto*) i čauša (*kurira)* čija je služba trajala tri godine.[22]

Glavni grad Pokrajine bio je Zadar koji je predstavljao upravno središte i u kojem se nalazila najviša sudbena institucija, Prizivni sud (*Tribunal d'Appello*). Prema carskoj odluci koja je počela vrijediti od 1. siječnja 1820., u Dalmaciji su postojala i četiri Prvostupanjska suda (*Pristolja perve Tuxbe, Tribunali Collegiali di prima istanza)* u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru. U istima su radili predsjednik, vijećnik, tajnik, zapisničar i službenik. Zadaća navedenih sudova bila je rješavanje svih kaznenih slučajeva iz područja pod njihovom upravom, odnosno iz njihova okruga, te rješavanje svih građanskih parnica.[23] Uz navedene, postojali su još i kotarski sudovi koji su rješavali građanske parnice i vodili istražne postupke koje su potom prosljeđivali Prvostupanjskim sudovima. Osim navedenih, postojao je još i Vrhovni i Kasacioni sud u Beču kojemu su bili odgovorni svi navedeni.[24] Kada je 1861. došlo do sloma Bachova apsolutizma, a time i preustroja države, Dalmacija je dobila vlastitu parlamentarnu skupštinu. Bio je to Dalmatinski sabor smješten u Zadru.[25]

[20] Ivković F., „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918", str. 40-41.
[21] Ćosić S., „Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma", str. 355.
[22] Ivković F., „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918", str. 37.
[23] Ćosić S., „*Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma"*, str. 356-357.
[24] Ivković F., „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918", str. 48.
[25] Više o radu i ustroju Sabora vidi na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=13759

3. Opće prilike u Cetinskoj krajini u drugoj polovici XIX. stoljeća

3.1. Gospodarstvo

Za vrijeme austrijske uprave gospodarstvo Dalmacije, napose Dalmatinske zagore i Cetinske krajine, ne proživljava svoje zlatne dane. Nazadovanje gospodarstva naslijeđeno je još od prethodnih vlasti, a kratkotrajna francuska nastojanja unaprjeđenja, prekinuta su ponovnim dolaskom Austrije na vlast. Potonja je dobar dio svoje višegodišnje uprave zanemarivala gospodarski zapuštenu Dalmaciju, pa je stoga i početak 19. stoljeća obilježen stagnacijom gospodarstva u svim poljima kako u gradovima, tako i u selima. Međutim, iako će druga polovica stoljeća donijeti neke promjene u gospodarstvu gradova i otoka, na selu će trebati proći još dosta vremena da bi se vidio osjetniji napredak. U nastavku poglavlja prikazat će se stanje gospodarstva Cetinske krajine u drugoj polovici 19. stoljeća, popraćeno prikazom nevolja koje su zadesile tamošnje stanovništvo i koje su uvelike kočile razvoj gospodarstva toga područja.

Govor o gospodarstvu Cetinske krajine u 19. stoljeću, najbolje je započeti s prikazom stanja u dvjema najvažnijim gospodarskim djelatnostima – zemljoradnji i stočarstvu. Većina stanovnika Cetinske krajine bavila se poljoprivredom uzgajajući pritom različite žitarice od kojih je najzastupljeniji bio ječam. Poznate su i sorte koje su prevladavale, a riječ je o sortama spasitelj i sinjski golić. Na njivama se najviše mogla vidjeti još i pšenica u sortama brkulja ili cjelica. Što se tiče povrća, sadile su se tradicionalne vrste, međutim prevladavao je kupus. Zanimljivo je spomenuti kako je trebalo dugo vremena proći da ljudi shvate korisnost uzgoja krumpira kojega su sve do sredine 19. stoljeća izbjegavali. Nadalje, uzgajao se i duhan čiji je uzgoj dugo vremena bio pod državnom kontrolom. Uz navedeno, bilo je dakako još prisutno i voćarstvo s tim da su prevladavale kruške, te ponegdje i vinogradarstvo.[26] Problem koji je najviše mučio stanovnike Cetinske krajine bila je rijeka Cetina. Potonja bi često prouzrokovala poplavu velikog dijela Sinjskog polja koje je zbog toga bilo neupotrebljivo. Različite izmjenjivane vlasti bile su svjesne toga problema, međutim nisu učinile mnogo da bi isti riješile.[27] Bilo kako bilo, određeni dio Sinjskog polja ipak je bio pogodan za uzgoj željenih namirnica čije su viškove Cetinjani prodavali na tržnicama i pazarima. Prema izvješću iz 1844.

[26] Kužić K., *Povijest Dalmatinske zagore*, str. 288-289.
[27] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 63.

saznajemo kako se pazarilo srijedom i subotom, izuzev dakako blagdana. Blagdani na kojima bi se najviše pazarilo bili su blagdan Velike Gospe u Sinju te proslava sv. Mihovila na Trilju.[28] Taj je običaj zadržan i danas. Mjesta na kojima se trgovalo u Sinju jesu pazari Plokata i Kamenica.[29] Uz navedeno, potrebno je još opisati i načine, odnosno sredstva koja su se koristila prilikom obrade zemlje u Dalmaciji. U prvom dijelu 19. stoljeća, budući da se nije ulagalo u gospodarstvo, koristila su se tradicionalna sredstva poput rala, motike, sjekire, kose, srpa i tomu slično. Ratarski proizvodi obrađivali su se uglavnom ručno, žito se mljelo u mlinovima, a rakija pekla u kućnim kotlovima. U drugoj polovici stoljeća dolazi do novina, pa se primjerice, umjesto rala, počinju koristiti željezni i parni plugovi. No, na proučavanom području ipak su se još neko vrijeme uglavnom zadržala tradicionalna sredstva.[30]

Druga najvažnija gospodarska djelatnost, kako je već navedeno, bilo je stočarstvo čije je stanje bilo dosta slično onomu u zemljoradnji. Naime, već spomenuti problem Cetine, osim u poljodjelstvu, stvarao je problem i u stočarstvu jer su poplave smanjivale površine pogodne za ispašu stoke. Ponovno, isto kao i u poljodjelstvu, država je zanemarivala i ovu gospodarsku djelatnost izbjegavajući davati potpore kojima bi se poboljšala kvaliteta stoke i stočarskih proizvoda. Svakako je važno naglasiti i činjenicu da je kroz cijelo 19. stoljeće stočarstvo Cetinske krajine pripadalo polunomadskom tipu stočarstva s manjim ulaganjima i skromnijim prinosima.[31] U skladu s tim, tamošnje je stanovništvo koristilo pašnjake Dinare i Svilaje te je na njima boravilo od proljeća pa sve do kasnog ljeta.[32] Budući da je te pašnjake, osim Cetinjana, koristilo seljaštvo kninskog, drniškog, šibenskog i skadarskog područja bilo je nužno da se isti dogovore oko njegove raspodjele. Osim hrvatskih pašnjaka, koristili su se i pašnjaci s bosanske strane Dinare za koje su korisnici morali plaćati naknadu, travarinu. Ista se razlikovala od općine do općine, a zanimljiv je podatak i da je naknada Sinjske općine, kao najstarijeg korisnika, bila najmanja. Naknada se tijekom vremena mijenjala te su se krajem stoljeća počele donositi različite mjere i obveze koje su se odnosile na korištenje bosanskih pašnjaka.[33] Što se tiče vrsta uzgajane stoke, u Sinjskoj krajini to su bile koze koje nisu zahtijevale puno brige, a i davale su najviše mlijeka. Uz njih, stanovništvo je dakako posjedovalo još goveda i ovce.[34]

[28] Kojić, Ante. „Sinjski pazari i trgovci za vrijeme 2. austrijske uprave“. *Cetinska vrila*, 24 (2016.), str. 35.
[29] Isto: 35.
[30] Obad, Stijepo. *Dalmatinsko selo u prošlosti (od sredine osamnaestog stoljeća do prvog svjetskog rata),*. Split: Logos, 1990, str. 31.-34.
[31] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 65.
[32] Kužić K., *Povijest Dalmatinske zagore*, str. 290.
[33] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 65-67.
[34] Kužić K., *Povijest Dalmatinske zagore*, str. 290.

Budući da se gotovo uvijek prilikom govora o gospodarstvu ističu samo glavne njegove djelatnosti, u ovom će se radu ipak prikazati i neke druge gospodarske aktivnosti koje se u drugoj polovici 19. stoljeća javljaju u Cetinskoj krajini, a opisane su u Cetinskim vrilima. Naime, osim prethodno navedenim djelatnostima, dio se cetinskog stanovništva bavio i različitim zanatskim poslovima, nerijetko ih pretvarajući u prave obrtne djelatnosti. Unatoč manjku izvora, Kojić u Cetinskim vrilima piše kako je prema dostupnom izvoru iz 1851. vidljivo kako je u Sinju postojalo 117 obrtnika i zanatlija. Najveći broj činili su krčmari i mlinari, zatim se javljaju drvodjelci, zidari, postolari, zlatari, krojači i pekari. Postojao je i jedan ljekarnik, kočijaš, oružar i remenar. Nadalje, zabilježeno je i postojanje 29 trgovačkih obrta, od kojih se ističu trgovine mješovitom robom, zatim trgovine živadi, žitaricama i živežnim namirnicama.[35] Kako je stoljeće teklo dalje, tako se i broj obrtnika, premda skroman, ipak povećavao. Podaci o detaljnom prikazu gospodarskog stanja Sinja i Cetinske krajine u drugoj polovici 19. stoljeća dostupni su nam preko registra *Trgovačko-obrtničke komore* u Splitu koja donosi iscrpan popis svih obrtnika i njihovih zanimanja.[36] Prema dostupnim izvorima, najstariji registrirani građevinski obrtnik Cetinske krajine bio je Stipan Opara koji 1883. prijavljuje obrt pod nazivom *Poduzetnik javnih i privatnih gradnja.*[37] Međutim, unatoč rastu navedenih gospodarskih djelatnosti krajem stoljeća, primarne djelatnosti i dalje su ostale zemljoradnja i stočarstvo. Pa ipak, bitno je istaknuti kako se među cetinjskim pukom, unatoč lošem gospodarskom stanju, vide naznake rasta poduzetničkog duha.

Govoreći o gospodarstvu na području Dalmacije, odnosno Cetinske krajine, svakako se važno osvrnuti i na pitanje zemljišnih odnosa koji su bili itekako složeni i koji su se mijenjali onako kako su se mijenjale i vlasti. Naime, za vrijeme mletačke uprave vrhovna vlast nad zemljom pripadala je upravo Republici koja bi ju davala seljaku na obradu. S druge strane, seljak je zauzvrat morao državi plaćati desetinu i služiti vojsku.[38] Bitno je napomenuti da seljak ni u kojem slučaju nije mogao prisvojiti ili prodati zemlju. Doduše, mogao ju je ostaviti u nasljedstvo muškom potomku, međutim izumrćem loze ista je ponovno dolazila u vlasništvo države. Na taj je način seljak bio samo uživatelj plodova, ali ne i vlasnik zemlje.[39] Austrijska vlast u svom prvom kratkotrajnom dolasku ne uvodi promjene u agrarnim odnosima. Međutim,

[35] Kojić, Ante. „Obrtništvo i drugi oblici gospodarskih aktivnosti stanovnika Cetinske krajine od 1800. do 1918. godine (1.)“. *Cetinska vrila*, 21 (2013), str. 43.
[36] Sačuvana su izvješća iz 1864., 1865. i 1887. godine koja sadrže detaljan popis obrtnika Cetinske krajine zajedno sa njihovim zanimanjima i plaćama. Vidi u: Kojić A., „Obrtništvo i drugi oblici gospodarskih aktivnosti stanovnika Cetinske krajine od 1800. do 1918. godine“, str. 10-14.
[37] Kojić, Ante. „Obrtništvo i drugi oblici gospodarskih aktivnosti stanovnika Cetinske krajine od 1800. do 1918. godine“. *Cetinska vrila*, 23 (2015), str. 63.
[38] Obad S., *Dalmatinsko selo u prošlosti*, str. 19.
[39] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 80.

za vrijeme francuske uprave došlo je do značajnih promjena koje uključuju ukidanje mletačkih zakona, ali samo na područjima nove stečevine. Ta su dakle područja uključivala i prostor Cetinske krajine. Nova je vlast donijela odluku kojom država prestaje biti vrhovni vlasnik zemlje pa se ista daje u ruke seljaku koji postaje njezinim vlasnikom. Njegova je jedina obveza bila plaćanje desetine. Francuska se vlast pobrinula i za zaštitu vlasnika zemlje od mogućih lihvara tako što je uvela obvezu ispunjanja niza formalnosti koje su prethodile prodaji zemlje. Prodaja je dakle, morala biti javna.[40] U ostalim dijelovima Dalmacije francuska vlast nije unosila znatnije promjene u kolonatske i kmetovske odnose.[41]

Kratkotrajnu francusku vlast ubrzo je zamijenila austrijska. Pri svom drugom dolasku, Austrija nije poništila dio francuskih zakona koji su vrijedili u unutrašnjosti Dalmacije, a odnosili su se na davanje prava vlasništva nad zemljom seljaku. Međutim, problem je bio što se Austrija nije pobrinula za drugi dio zakona, odnosno nije te iste vlasnike zemlje zaštitila. Pritisnuti brojnim nedaćama, seljaci-vlasnici počeli su prodavati dijelove svojih posjeda koji su se sve više usitnjavali.[42] Razlozi koji su naveli seljake na prodaju dijelova zemljišta bili su višestruki. Najčešći razlog bile su nerodne godine koje su primorale seljaka da se zaduži kod trgovaca ili seoskih lihvara bilo da od njih traži novac, bilo robu. Problem su predstavljale izrazito visoke kamate koje su nametali lihvari. Te kamate često su sezale od 30 do 40%, a bilo je i slučajeva kada bi išle i do 80 ili čak 100%. Seljak u okolnostima u kojima je živio, pritom plaćajući poreze i redovninu, često ne bi mogao podmiriti dugove pa bi u njihovu zamjenu nudio zemlju uz kolonatske odnose.[43] U drugoj polovici 19. stoljeća lihvarstvo je uzelo toliko maha da bi cijelo selo bilo dovedeno na prosjački štap. Na taj su način lihvari očekivano postali omraženi među stanovništvom koji je gledao kako da ih se riješi. O problemu lihvarenja raspravljalo se i na saborskim zasjedanjima. Tako je na zasjedanju 1884. zastupnik sinjskog kotara upozorio bečku vladu na problem lihvarstva. On upozorava kako lihvaru nije namjera pomoći seljaku, baš naprotiv, cilj mu osiromašiti ga, a sebe što je više moguće obogatiti. Sve često rezultira seljakovim iseljavanjem ili pak pretvaranjem u roba. Iz tog je razloga smatrao nužnim naći način da se lihvare počne kažnjavati.[44] Vidljivo je dakle, da je svijest o problemima seljaka bila prisutna, pa su se stoga počeli tražiti načini kako im pomoći. S tim je

[40] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 80-82.
[41] Obad S., *Dalmatinsko selo u prošlosti*, str.19-20. Obad donosi jasnu distinkciju između kolonatstva i kmetstva. U kolonatskim odnosima, kolon je dužan vlasniku zemlje davati daću u naturi. S druge strane, kmetove obveze sastojale su se u ispunjenju višestrukih oblika tlake i daće. Bitna razlika je i to da je u kolonatstvu zemlja pripadala vlasniku, međutim, vlasnik kuće bio je seljak. U kmetstvu i zemlja i kuća pripadale su gospodaru, odnosno vlasniku zemlje.
[42] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 82-84.
[43] Isto, str. 76.
[44] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmaciji*, str. 76.

ciljem 1858. osnovana *Trgovačko-obrtnička komora* u Splitu koja je nastojala ublažiti lihvarstvo. Na tome se nije stalo, pa je 1868. osnovano *Društvo za štednju i rad*, koje je dvije godine nakon preimenovano u *Prva pučka dalmatinska banka.* Međutim, ista je više pomagala gradskim privrednicima i seljacima iz bliže okolice Splita.[45] Sljedeći korak vezan uz suzbijanje lihvarstva, dogodio se 1898. kada je otvoren *Zemljišno-vjeresijski zavod* u Zadru. Ipak, i ovaj je Zavod tek u manjoj mjeri pomagao seljacima više se usmjerivši na pružanje kredita gradskim sredinama.[46] Za dobivanje potrebne pomoći seljaci su morali ispuniti brojne uvjete zbog kojih su često puta odustajali od podnošenja zahtjeva. Lako je zaključiti da na taj način Zavod nije ispunio primarni cilj zbog kojeg je osnovan, a to je bila pomoć seljacima. Na koncu, treba još spomenuti i osnivanje seoskih zadruga po tzv. Reiffeisenovu sustavu. No, ni uz to, položaj se seljaka nije bitno popravljao.[47]

Osim problema lihvarstva, 19. stoljeće u Dalmatinskoj zagori obilježeno je i razvojem hajdučije, svojevrsnog socijalnog otpora pojedinaca ili manje grupe. Zabilježeno je kako se ista javljala još za vrijeme mletačke uprave, međutim kako je stoljeće teklo dalje tako je sve više ljudi pribjegavalo u hajduke. Pojavu hajdučije, odnosno njezino širenje, svakako treba povezati sa procesom modernizacije koji je započet sredinom stoljeća, a kojemu se zaostala patrijahalna sredina odupirala. Razlozi prelaska u hajduke bili su raznovrsni. Ipak, ta je pojava najčešće bila rezultat siromaštva koje je usko povezano uz zanemarenost tog područja od strane vlasti. Kasnije, može se reći kako su pojedinci linijom manjeg otpora, u hajdučiji vidjeli način preko kojeg su stizali do potrebnih sredstava, pa se hajdučija pretvara i u način privređivanja.[48] Tezu da je hajdučija povezana s procesom modernizacije možemo potvrditi preko prvog prisilnog novačenja u Dalmaciji 1849., kada je velik broj puka, kako bi izbjegao odlazak u vojsku prelazio u hajduke. Od ostalih razloga pojave iste, treba još spomenuti i opterećenost porezima, krađu, kao i krvnu osvetu.[49] Sredinom stoljeća, hajdučija se toliko proširila da su vlasti nudile novčanu nagradu onima koji bi im pomogli pronaći bjegunce. Iste su činile sve kako bi iskorijenile hajdučiju koja je izazivala sve veći strah među pučanstvom. Krajem stoljeća, to su i uspjeli. Naime, kako je došlo do razvoja prometnica, opadanja karavanske trgovine, uspostave žandarmerijskih stanica, otvaranja škola i seoskih zadruga, kao i postepenog prihvaćanja odlaska u vojsku, tako je sve manje ljudi odlazilo u hajduke.[50]

[45] Obad S., *Dalmatinsko selo u prošlosti*, str. 46.
[46] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 78.
[47] Foretić, Dinko. „Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX. stoljeća do prvoga svjetskog rata.“, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. Ravlić Jakša. Zagreb: Matica Hrvatska, 1969, str. 54.
[48] Obad S., *Dalmatinsko selo u* prošlosti, str. 87.
[49] Isto, str. 84.
[50] Isto, str. 87-88.

Devetnaesto stoljeće u Cetinskoj krajini usko je vezano i uz tranzitnu trgovinu koja je povezivala Bosnu i Split, a prolazila je Sinjem. Najvažnije mjesto za prolaz robe bio je Bilibrig od kojeg je roba dalje išla preko Sinja i Klisa te konačno stizala u Split. Roba je išla i u suprotnom smjeru polazeći od Sinja, preko Hasanović Hana, Travnika, Busovače, Mensil Hana, Geovca, Išovca, Knina, Blažuja do Sarajeva.[51] Roba je uglavnom stizala iz Turske te se iz predostrožnosti neko vrijeme zadržavala na granicama. Međutim, problem je bio što se ista zadržavala u otvorenim lazaretima što joj je itekako štetilo. Iz tog je razloga već 1818. na Hanu, mjestu odmah uz Cetinu, započela gradnja zidanog lazareta.[52] Što se tiče načina prijevoza robe, ista se pakirala u male bačve ili sanduke koji bi se tovarili na konje. Jasno je da se na taj način nije mogla prevesti veća količina robe. Iz tog razloga kao i velikih troškova, u drugoj polovici 19. stoljeća popularnost karavanske trgovine opada. Unatoč tomu, u Sinju je ipak preživjela trgovina, ponajviše preko pograničnih sajmova te regionalne suradnje. Krajem 19. stoljeća, na godišnjoj razini, najvažniji proizvodi koje je Sinjska općina nudila bile su žitarice, vino, sijeno i povrće. Od stoke tu su prednjačila goveda, ovce i koze, konji, zatim svinje i domaće životinje. Navedene je proizvode Sinjska općina izvozila prema moru. Što se pak tiče robe koja je iz Splita pristizala u Cetinsku krajinu, najvažnija je bila sol, različite trgovačke robe, cement, drvne građe, željezne robe i slično.[53] Osim toga, sinjsku su trgovinu, kako je već navedeno, obogaćivali i pazari.

Za kraj treba još spomenuti i cestovni promet koji je itekako utjecao i o kojem je ovisila trgovina, a time i gospodarstvo Cetinske krajine. Mletačka vlast za vrijeme svoje uprave Dalmacijom malo je učinila po tom pitanju, ali dolaskom Francuza i to se mijenja. Za vrijeme njihove uprave izgrađena je cesta koja je vodila od Knina, preko Vrlike, Sinja, Trilja, Grabovca i Vrgovca do Metkovića. Uz nju, Francuzi su obnovili i prije spomenutu cestu koja je išla od Splita, preko Klisa, Sinja i Bilogbriga do Livna.[54] Na početku svoje druge vladavine, Austrija se nije dala u izgradnju novih cesta, već je povremeno obnavljala postojeće. O problemu dalmatinskih cesta raspravljalo se i na saborskim zasjedanjima, pa je 1871. saborski zastupnik Monti[55] upozorio kako su ceste po Dalmaciji u izrazito lošem stanju uključujući i dvije prethodno navedene. U raspravu se uključio i Ante Tripalo, sinjski zastupnik, koji donosi opis triju glavnih dalmatinskih cesta. Prva je ona koja vodi od Vrlike preko Sinja do Imotskog, a za

[51] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 69.
[52] Isto, str. 68.
[53] Isto, str. 70.
[54] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije* , str. 71.
[55] Lovro Monti (1835-1898.), hrvatski političar i publicist. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41815

koju Tripalo smatra da je osnovna trgovačka cesta za cijelu Dalmaciju. Druga spaja Split i Sinj te vodi prema turskoj granici preko koje se odvija trgovina s Bosnom. Posljednja ide od Sinja preko Muća do Drniša, a važna je jer se preko nje transportira i stoka za Zadar i Šibenik. Tripalo dalje navodi da su sve tri ceste u katastrofalnom stanju, što i ne čudi jer je Sinjski kotar u svakom pogledu zanemaren od države. Stoga on zahtjeva osnivanje građevinskog ureda koji bi se brinuo za održavanje, za Dalmaciju prijeko potrebnih cesta.[56]

Nove ekonomske prilike zahtijevale su razvoj i željezničkog prometa koji se u drugoj polovici 19. stoljeća može promatrati i kroz aspekt nacionalnog buđenja, odnosno povezivanja Dalmacije s Hrvatskom. Isto kao što su se zagovaratelji narodnog preporoda zalagali za njegov razvoj u vidu povezivanja odvojenih dijelova države, tako su postojali i oni kojima to nije odgovaralo. U prvom se redu misli na bečku vladu, kao i dalmatinske autonomaše, vladajuće krugove Ugarske te srpsko stanovništvo Dalmacije.[57] U tom smislu vodile su se brojne rasprave u saboru tijekom kojih su i narodnjaci i autonomaši imali različite vizije oko izgradnje željezničkih pruga i povezivanja određenih mjesta. Područje Sinja, zbog važnosti u trgovačkom svijetu, zahtijevalo je izgradnju željezničke pruge koja bi ga povezala sa Splitom. Međutim, na njezinu izgradnju Sinj je morao čekati dugih dvadesetak godina, premda se na saborskim zasjedanjima stalno isticala potreba izgradnje iste. Ono što je dodatna otegotna okolnost jest činjenica da zagorski teren nije najzahvalniji za izgradnju iste koja bi dakle, predstavljala veliki trošak. Ipak, 1898. koncesija je odobrila izgradnju željezničke pruge koja će povezati Sinj sa Splitom. Njezina izgradnja započela je 1901.[58] Izgrađena pruga, koja je bila uskog, a ne normalnog kolosijeka i koja predstavlja još jedan primjer nametanja talijanskog i njemačkog jezika, otvorena je 12. rujna 1903., a novine donose opis ozračja sinjskog kraja prilikom otvorenja:

„U zadnju subotu uz grobni muk bijaše otvorena željeznička pruga Sinj-Split. Silni oružnički aparat bio se je već mnogo prije postavio na čuvanje protunarodnih tabla. Još mnogo dana prije otvaranja bili su porazmješteni stražari za čuvanje istih. U subotu poslije podne prošao sam željezničkim kolima i čudio se, da su oružnici upravo razmješteni kraj tabla, a za tunele neka se brine providnost Božja..."[59]

[56] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 72.
[57] Isto, str. 73.
[58] Stulli B., *Iz prošlosti Dalmacije*, str. 75.
[59] Kužić K., *Povijest Dalmatinske zagore*, str. 87.

Nadalje, postavljene cijene bile su previsoke za siromašni dio puka koji je iz tog razloga ponovno morao posegnuti za karavanskim prijevozom trgovačke robe. Općenito, kvaliteta pruge nije bila na visokom nivou pa su česti kvarovi doveli do toga da ju narod prozove *šuljarica.* Tek kasnije mijenja naziv pod kojim je i danas više poznata, pa se naziva *rera.*[60]

3.2 Prosvjeta i obrazovanje

Mletačka vlast za vrijeme svojeg upravljanja Dalmacijom nije pokazala previše interesa i sluha za potrebe promicanja obrazovanja u Dalmaciji, posebice u njezinoj unutrašnjosti. Iako je svijest o potrebi škola na ovim prostorima bila prisutna među domaćim stanovništvom, Mlečani su bili mišljenja kako je za njih najbolje da Dalmatince zadrže u neznanju i siromaštvu. Razlog takvog stava može se povezati s potrebnom pokornosti Dalmatinaca koju je lakše održati ukoliko im se uskrati obrazovanje. Mletačka vlast ne samo da nije promicala svijest o potrebi obrazovanja štoviše, ista je raznim odredbama stvarala kojekakve zapreke onima koji su pokušali nešto učiniti po tom pitanju. Pomaci na polju školstva i obrazovanja vidljivi su za vrijeme prve austrijske vladavine. Naime, austrijske su vlasti donijele odluku o osnivanju javnih trivijskih škola u većim središtima. Što se tiče unutrašnjosti Dalmacije, iste nisu predvidjele osnivanje škola na tim prostorima. Smatralo se kako tamošnjem stanovništvu nije potrebna posebna naobrazba već je dovoljno da zna svoje podaničke i kršćanske obveze i dužnosti.[61] Kako je već navedeno, prva austrijska vladavina nije bila dugog vijeka te ju je ubrzo zamijenila francuska uprava koja je nastojala unaprijediti školstvo u Dalmaciji. Posebno treba istaknuti providura Dandola koji se zalagao za otvaranje osnovnih škola i u manjim mjestima, odnosno većim selima. Kao što je bio slučaj za vrijeme mletačke vlasti, i sada se u većini škola zadržao talijanski jezik. Pismenost u dalmatinskim selima toga vremena najbolje dočarava iskaz dalmatinskog providura iz 1809. u kojem tvrdi „ima na stotine sela u kojima nitko ne znati pisati izuzev neznalice župnika koji to loše zna“[62] Iako su francuske vlasti pokazale zanimanje za unapređenje školstva u unutrašnjosti Dalmacije, ono je unaprijed bilo osuđeno na propast. Naime, premda su općine trebale biti zadužene za održavanje škola, i roditelji su imali svoje obveze. Ukoliko bi željeli poslati svoju djecu u školu, roditelji su bili dužni sudjelovati u

[60] Kužić K., *Povijest Dalmatinske zagore*, str. 287-288.
[61] Perić, Ivo. „Dalmatinsko školstvo u prvoj polovici 19. st., s posebnim osvrtom na početke Franjevačke gimnazije u Sinju“ u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija. Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008., str. 95-96.
[62] Foretić D., „Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX. stoljeća do prvoga svjetskog rata“, str. 61.

plaćanju učitelja. Jasno je dakle, zbog stanja koje je prevladavalo u selima, kako većina roditelja nije bila u mogućnosti priuštiti si takav luksuz. Iz tog razloga, kao i brojnih drugih[63], planirane škole ostale su neotvorene, a s tim su propali i planovi providura Dandola. Slijedi razdoblje druge austrijske uprave, a s njime i nova nastojanja po pitanju ulaganja u osnovno školstvo. Prve odredbe austrijske vlade tražile su da župnici organiziraju i vode osnovnu nastavu za dječake i djevojčice iz svojih župa, pritom ne očekujući nikakvu plaću zauzvrat. Iako su župnici pristali, nije trebalo puno čekati da se pojave i prvi problemi. Za početak, austrijske su vlasti tražile da se u nastavi koriste udžbenici napisani talijanskim jezikom što je predstavljalo veliki problem jer svećenici predviđeni za održavanje nastave velikim dijelom isti nisu poznavali. Osim toga, problem je predstavljao i pronalazak prostorije primjerene za održavanje nastave. Nadalje, premda su župnici, uza sve svoje obveze vezane uz pastoralni rad, pristali obavljati i učiteljsku službu, roditelji su bili ti koji su kočili njihove planove. Naime, djeca su roditeljima bila od velike pomoći pri obavljanju raznih poslova tako da bi njihovim slanjem u školu izgubili značajan dio radne snage.[64] Kada se sve navedeno uzme u obzir lako se može zaključiti kako je otvaranje škole, posebice u zavučenijim mjestima, iziskivalo veliki napor i žrtvu raznih strana pa stoga ne treba čuditi činjenica kako je velik dio planiranih osnovnih škola ipak ostao neotvoren.

3.2.1. Muška osnovna škola u Sinju

Godine 1823. donesena je odluka kojom se osnovne škole dijele na niže i više te ih je u narednih nekoliko godina otvoreno na desetak. Razlog je bio što su pokrajinske vlade od prosvjetnih vlasti tražile osnivanje istih u svojim mjestima.[65] Jedna od njih, točnije muška niža osnovna škola, otvorena je i u Sinju 1833. Odluku o osnivanju niže osnovne škole donijela je Pokrajinska vlada u Zadru 21. studenog 1832., kada je odlučeno da se, uz školu u Sinju, otvore i škole u Opuzenu i Imotskom. Prema prethodno navedenim odredbama, trošak uzdržavanja iste snosila je Sinjska općina. Prve službe, premda privremene, u novootvorenoj školi preuzeli su svećenici pa je prvi učitelj bio don Ante Simunić. Uz don Antu kao učitelja, na dužnost

[63] Nedostatak učitelja, adekvatnih prostorija i predmeta potrebnih za izvođenje nastave glavni su razlozi koji su onemogućavali planove providura.

[64] Kovačić, Slavko. „Počeci osnovnog školstva u Cetinskoj krajini.“ u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju,* ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008., str. 665-666.

[65] Obad S., *Dalmatinsko selo u prošlosti,* str. 108.

direktora imenovan je sinjski župnik fra Ivan Kalandrin. Podatak o broju upisanih učenika tijekom prve školske godine nije sačuvan, ali popis iz sljedeće godine donosi brojku od 68 učenika u prvom te 16 učenika koji su prešli u drugi razred. Godine 1837/38. donesena je odluka kojom se prvi razred dijeli na dva odsjeka, *prvi razred nižeg odsjeka* i *prvi razred višeg odsjeka*. Jasno je kako se potonji odnosio na naprednije učenike, dok je prvi odsjek bio rezerviran za početnike. Dvadesetak godina kasnije, kada je na učiteljskoj stolici sjedio Zadranin Josip di Stauber, bečko ministarstvo uvidjelo je da takva podjela nema previše smisla pa su jednostavno uvedeni prvi, drugi i treći razred. Gradivo koje bi se učilo u redovitom četvrtom razredu, kojega u Sinju nije bilo, znalo se ponekad dobrovoljno i privatno podučavati od strane aktualnih učitelja. Nakon obrađenog predviđenog gradiva, učenici sinjskog područja odlazili su u Split na polaganje završnog ispita i potvrdu završenog četvrtog razreda. Mogućnost završetka četvrtog razreda i stjecanja svjedodžbe ovisila je dakle, o dobroj volji učitelja i njegovoj kvalificiranosti pa se stoga ista mijenjala ovisno o tome tko je zauzimao učiteljsku stolicu. Činjenica je da službeni četvrti razred u Sinju nije postojao, a bio je itekako potreban.[66] Naime, u Sinju je već od 1838., odnosno 1854.[67] postojala gimnazija koju su osnovali franjevci. Bila je to jedna od rijetkih u kojoj se nastava odvijala na hrvatskom jeziku. Da bi se učenici upisali u Franjevačku gimnaziju u Sinju bila im je potrebna svjedodžba koju bi stekli sa završena četiri razreda. Međutim, kako je već navedeno, u Sinju se moglo završiti samo tri razreda niže osnovne škole. Izostajanje četvrtog razreda ne treba čuditi jer je njegovo osnivanje iziskivalo velike troškove. Naime, njegovim otvaranjem trebalo je dovesti barem još jednog učitelja i osigurati više prostorija potrebnih za izvođenje nastave, što je u to vrijeme predstavljalo veliko opterećenje.[68] Promjene na polju školstva, kako u Dalmaciji općenito, tako i na području Cetinske krajine, donijela je druga polovica 19. stoljeća. Za početak, u svibnju 1868. provedena je sekularizacija školstva tako da od tog trenutka nadzor nad školama, umjesto Crkve, preuzimaju svjetovne vlasti. Nadalje, sljedeće je godine donesen i *Zakon o obveznom pohađanju osnovne škole za mušku i žensku djecu*. Prema navedenom Zakonu školovanje djece započinje s navršenom šestom i traje do četrnaeste godine. Osim novih zakona koji su se donosili na razini cijele države, promjene su se događale i na lokalnim razinama. Prethodno

[66] Kovačić S., „Osnovne škole u Sinju od godine 1834. do 1869.“, str. 669-672.

[67] Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja 1838. godine osnovala je Domaće učilište Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja u tri grada: Sinj, Knin i Zaostrog. Godine 1854. godine došlo je do njegovog preustroja i ujedinjenja u Sinju pod nazivom „*Javno više hervatsko gimnazije u Sinju pod upravom oo. franjevaca Prisv. Odkupitelja“.* Više vidi u poglavlju Franjevačka klasična gimnazija u Sinju.

[68] Kovačić S., „Osnovne škole u Sinju od godine 1834. do 1869.“, str. 681.

spominjana muška niža osnovna škola u Sinju, 1867. uzdignuta je na razinu više ili glavne osnovne škole odnosno *javne muške škole*. Prve godine broj upisanih učenika iznosio je 69, a već se 1871. popeo na tada velikih 146 učenika. Prvi učitelj nove škole bio je Božo Korlaet. Do kraja 19. stoljeća osnovne javne škole osnovane su i u Docu Donjem, Ugljanima, Trilju, Glavicama, Dicmu, Turjacima, Krušvaru, Koljanima Donjim, Bajagiću i u selu Ježeviću. Osim osnivanja javnih, postojale su i pomoćne škole. Razlikovale su se po tome što su potonje vodili župnici, dok su javne škole vodili učitelji koji su se za taj posao kvalificirali završavanjem učiteljske škole. Na području Cetinske krajine pomoćne škole postojale su u sljedećim selima: Bisko, Čačvina, Dicmo, Donji Dolac, Hrvace, Grab, Košute, Srijane, Vojnić, Zelovo. Neke od navedenih pomoćnih škola nakon nekog su vremena prerasle u javne osnovne škole.[69]

Što se tiče gradiva koje su dječaci trebali savladati prema planu i programu koji je vrijedio do 1855., dječaci su u prvom razredu učili vjeronauk, aritmetiku, poznavanje slova i slogovanje talijanskoga i hrvatskog jezika, čitanje i pisanje. Kako su u početku postojala dva odsjeka za prvi razred, učenici koji su pripadali višem odsjeku, uz navedene predmete, učili su još i gramatiku. Školski program doživio je neke promjene sljedeće godine, pa su učenici učili vjeronauk, čitanje talijanskog jezika, početke hrvatskog jezika, početke aritmetike i početke pisanja. Prelaskom u drugi razred učenici su trebali savladati gradivo iz vjeronauka, talijanskog i hrvatskog jezika uključujući čitanje, pisanje, gramatiku i pravopis, zatim aritmetiku i lijepo pisanje. Gradivu trećeg razreda je, uz predmete koji su podučavani u drugom razredu, nadodano crtanje te do 1862. i njemački jezik. Što se tiče početka školske godine, ukoliko bi sve bilo u redu, ista je počinjala prvog tjedna u studenom, a završavala sredinom rujna. Učenici bi razred završavali polaganjem ispita pred komisijom koju su činili predstavnici školskih i političkih vlasti, nakon čega se održavala svečana proslava u crkvi.[70]

Iako su se ulagali veliki napori kako bi se unaprijedilo školstvo u Dalmaciji, ipak je trebalo proći još neko vrijeme da se ono podigne na višu razinu. Naime, razni su čimbenici kočili njegov razvoj. Prostorije u kojima se odvijala nastava i dalje nisi bile primjerene, bilježi se nedostatak sredstava i pomagala potrebnih za rad, a velik problem predstavljao je još uvijek slab odaziv učenika u škole unatoč uvedenom obveznom školovanju. Zbog svega navedenog počele su se održavati učiteljske konferencije na kojima se raspravljalo o mogućnostima

[69]Zaninović, Mate. „Osnovno školstvo u Sinju i Cetinskoj krajini od sredine 19. stoljeća do početka do početka Drugoga svjetskog rata“ u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split – Sinj, Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2004., str. 701-704.
[70] Kovačić S., „Osnovne škole u Sinju od godine 1834. do 1869.“, str. 695-696.

daljnjeg napretka. Jedna takva konferencija održana je u Sinju 13. listopada 1873. kada se raspravljalo o radu pomoćnih škola. Konferencijom je predsjedao kotarski školski nadzornik dr. Ante Tripalo, a zaključak je sljedeći:

„Najprije (treba obraditi, op.a.) pisana slova, zatim tiskana, pak pomiješana", nadalje „uz svako novo slovo treba po jedna slika od najpoznatijih stvari ili živina, koja počinje s tim slovom; i da se izostave mnoge obće nepoznate rieči i zamiene drugim poznatim u narodu (...) da čitanke uobće budu sadržavati što zanimljvijih crtica iz domaće povjesti, zemljopisu, gospodarstvu, i druge sve što na nje spada da bude uzeto iz domaćeg života; da čitanka II. razreda bude sadržavati uz tiskana ćirilska slova takodjer i rukopisna."[71]

Osim održanih konferencija, na unapređenju školstva radilo se i putem stručnog tiska. Naime, od 1874. do 1882. u Zadru je izlazio *Naredbeni list za učione Kraljevine Dalmacije,* a zatim i *Zora – učionski list.* Navedena su djela, između ostalog, služila učiteljima kao priručnik pomoću kojeg bi što bolje obavljali svoj posao i uzdignuli školstvo na višu razinu.[72]

3.2.2. Niža ženska osnovna škola u Sinju

Osim muške, u Sinju je postojala i Niža ženska osnovna škola koja je, baš kao i ona posvećena dječacima, nailazila na brojne poteškoće. Prijedlog za osnivanje iste donijela je Pokrajinska vlada 1844. zatraživši od glavnih tijela, točnije biskupskih ordinarijata i školskih nadzorništava, da urade sve potrebno kako bi se njihov plan što prije realizirao. U svojem su naumu i uspjeli jer se tijekom školske godine 1844./1845. započela izvoditi nastava za djevojčice. Škole za djevojčice, uz to što su bile pogođene svim problemima koji su navedeni pri opisu škola za dječake, mučio je još jedan veliki problem. Naime, u kolektivnoj svijesti lokalnog stanovništva još nije bilo prihvaćeno mišljenje o potrebi slanja djevojčica u škole. Prevladavalo je mišljenje kako njima nije potrebna izobrazba jer je njihovo mjesto u kući. Unatoč tomu, kako je već navedeno, u Sinju je ipak došlo do otvaranja škole za djevojčice. U novootvorenoj školi djevojčice su učile poznavanje slova, čitanje na oba jezika i lijepo pisanje, aritmetiku, vjeronauk i *ženske poslove*. Djevojčice je u početku podučavao učitelj koji je u jutarnjoj smjeni predavao dječacima, a popodnevnu smjenu odrađivao je s njima. Kasnije su i

[71] Kovačić S., „Osnovne škole u Sinju od godine 1834. do 1869.", str. 705.
[72] Isto, str. 706-707.

djevojčice dobile svoju učiteljicu. Iako škola za djevojčice nije radila u kontinuitetu, samo njezino otvaranje bilo je od velikog značaja i pokazalo je kako je tamošnje stanovništvo, premda u manjem postotku, ipak počelo prihvaćati promjene koje su dolazile sa Zapada.[73]

Uz redovne muške i ženske škole, u Sinju je 1845. godine osnovana i blagdansko-nedjeljna škola koju su pohađali dječaci od dvanaest do šesnaest godina. Radi se o đacima koji su preko tjedna radili kod različitih zanatlija, trgovaca i gostioničara, a nedjeljom i blagdanima bi pohađali nastavu koja je trajala svega dva sata, od 10 do 12. Predmeti koji su se podučavali u blagdansko-nedjeljnoj školi bili su isti onima u redovitoj osnovnoj školi samo što je, zbog nedostatka vremena, gradivo bilo dosta skraćeno.[74]

3.2.3. Franjevačka klasična gimnazija u Sinju

Osim državnih škola, škole su osnivali i crkveni redovi, poglavito franjevci koji su bili podijeljeni u nekoliko provincija. Na proučavanom području, za vrijeme turske vlasti, postojala je *Provincija Bosna Srebrena* koju nakon propasti Turaka na području između Zrmanje i Neretve, Makarskog primorja, Šibenika i Splita te otoka Brača mijenja *Provincija Presvetog Otkupitelja.* U navedenim područjima izgrađeno je i dvanaest samostana u kojima su franjevci, između ostalog, brinuli o školovanju svojih đaka, najčešće budućih redovnika.[75] Školovanje u samostanima odvijalo se prema pravilima franjevačkog reda, a obuhvaćalo je osnovnu i humanističku nastavu provođenu na hrvatskom, a ne talijanskom jeziku. Početno školovanje obuhvaćalo je poduku čitanja i pisanja i osnove matematike, a zatim se pristupalo i drugim predmetima. Nakon završene poduke, đaci su odlazili u novicijat, zatim su godinu dana ponovno učili humanističke predmete i retoriku da bi konačno, nakon toga odlazili na studij filozofije i bogoslovije. Provincija se brinula i o tome da njezine učenike podučavaju sposobni i kvalificirani profesori, međutim to nije bilo dovoljno da bi se udovoljilo državnim vlastima. Naime, školovanje u samostanima razlikovalo se od školstva koje se provodilo u državnim školama. Stoga je uprava Provincije, prilikom organiziranja nastave, nailazila na brojne poteškoće jer nije uspijevala udovoljiti državnim nastojanjima.[76] Nedostatak profesora,

[73] Kovačić S., „Osnovne škole u Sinju od godine 1834. do 1869.“, str. 685-687.

[74] Isto, str. 692-693.

[75] Perić I., „Dalmatinsko školstvo u prvoj polovini 19. stoljeća s posebnim osvrtom na početke Franjevačke klasične gimnazije u Sinju”, str. 96.

[76] Bezina, Petar. „Franjevačka klasična gimnazija od 1838. do 1854. god.“ u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008., str. 132.

primjerenih prostorija, sve izdašniji financijski zahtjevi bili su samo neki od problema koji su mučili upravu Provincije. Pronađena rješenja rješavala su probleme samo kratkoročno jer bi nakon određenog vremena državna uprava postavljala nove zahtjeve. Primjerice, austrijska je vlast zahtijevala da učenici, ukoliko žele nastaviti školovanje na odabranom studiju, prethodno moraju steći valjanu svjedodžbu u školi uređenoj prema državnim školskim propisima. Kako franjevačke škole, kao što je već rečeno, nisu bile tako organizirane, navedenom se problemu doskočilo na sljedeći način. Naime, dogovoreno je kako će svjedodžbe stečene u samostanskim školama postati valjane ukoliko učenici po završetku školovanja polože ispit u jednoj od tri državne gimnazije.[77] No, dvorsko vijeće ubrzo je donijelo odluku kojom je zabranilo stjecanje svjedodžbi polaganjem ispita u državnoj gimnaziji. Također, zahtijevalo je da se prekine s podučavanjem učenika u više samostana odnosno, isticalo je potrebu o objedinjenu svih učenika u jednom samostanu u kojem bi se vršila poduka.[78] Unatoč brojnim nastojanjima oko zadržavanja dotadašnjeg načina podučavanja, Provincija je na koncu ipak morala, za dobrobit svojih đaka, prihvatiti zahtjeve vlade. Odlučeno je kako će se, 1838., otvoriti gimnazija sačinjena od studija gramatike, humaniteta i filozofije. Međutim, novootvorena gimnazija nije bila objedinjena u jednom samostanu, nego je svoje studije smjestila u tri različita mjesta. Studiju gramatike, koji se sastojao od četiri niža razreda gimnazije, učenici su pristupali u Zaostrogu. Nadalje, studij humaniteta kojeg su činila dva viša razreda gimnazije, bio je smješten u Kninu, pa Karinu i naposljetku na Visovcu. Konačno, najviši stupanj gimnazije, točnije studij filozofije nalazio se u Sinju.[79] Na studiju filozofije učenici su imali sljedeće predmete: teoretska filozofija, matematika, fizika, latinska filologija, vjeronauk, opća povijest i moralna filozofija. Prvi profesori bili su fra Anđeo Ilić, fra Ante Zorica i fra Ilija Marojević. Prema dostupnim podacima, u početnim godinama broj studenata nije bio velik. Točnije, do 1850./51. nije prelazio brojku sedam.[80]

Državne vlasti nisu gledale blagonaklono na tako organiziranu, odnosno razjedinjenu gimnaziju. Naprotiv, smatrale su kako bi se studij humaniteta i filozofije trebao ujediniti u višu gimnaziju. Iako se uprava Provincije tomu protivila, ipak je morala udovoljiti željama Namjesništva. Tako je u lipnju 1851. odlučeno da se studij filozofije premjesti na Visovac gdje će postojati viša gimnazija s četiri razreda. Međutim, Gimnazija na Visovcu nije bila duga

[77] Bezina, P. „Franjevačka klasična gimnazija od 1838. do 1854. god.“ str. 134-135.
[78] Isto, str. 138.
[79] Perić I., „Dalmatinsko školstvo u prvoj polovini 19. stoljeća s posebnim osvrtom na početke Franjevačke klasične gimnazije u Sinju”, str. 101.
[80] Bezina P., „Gimnazija Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja u Sinju od šk. god. 1838/39. do šk. god. 1854/55.”, str. 148.

vijeka. Zbog nedostatka prostora potrebnih za smještaj učenika, kao i zbog odluke kojom Visovac postaje mjestom novicijata i samoće, ponovni premještaj Gimnazije bio je nužan. Samo godinu dana nakon ustrojenja Gimnazije na Visovcu dolazi do njezinog premještaja u Zaostrog.[81] No, Namjesništvo ni tu ne staje, štoviše ono ubrzo traži premještaj niže, a zatim i više Gimnazije iz Zaostroga u Sinj. Kao i dosad, uprava Provincije se u početku s tim nije slagala ipak, kasnije je morala prihvatiti zahtjev više sile. Upravu Provincije mučilo je pitanje gdje smjestiti sve učenike, kako osigurati dovoljan broj osposobljenih profesora, gdje nabaviti sav potreban pribor i naposljetku, kome se obratiti za financijsku pomoć. Iako organizacija oko premještaja nije tekla glatko, ona je ipak privedena kraju pa je školske godine 1853./54. otvorena Gimnazija u Sinju.[82] Da je ujedinjenjem Gimnazija postala javna potvrdio je u listopadu 1854. ministar bogoštovlja i nastave Lav Thun.[83]

Otvorenje škole pod nazivom *Javno više hervatsko gimnazije u Sinju pod upravom OO. franjevaca Prisv. Odkupitelja* dogodilo se 12. prosinca 1854., a započelo je svečanom svetom misom u Crkvi Čudotvorne Gospe Sinjske. Svetom misom predsjedao je provincijal i ravnatelj škole fra Ante Lulić. Slavlje se nastavilo u školskim prostorijama gdje se skupio velik puk i slavio povijesni dan za svoj grad. Sljedećeg dana započela je nastava, a broj upisanih učenika bio je 37. Treba napomenuti da su učenici, ukoliko bi se željeli upisati u školu, morali uplatiti članarinu koja je iznosila 2 forinte i 20 novčića. Međutim, stanovništvo Cetinske krajine, financijski pritiješnjeno, nije si uvijek moglo priuštiti plaćanje iste, pa je nekolicina učenika bila oslobođenja plaćanja upisnine. To je dodatno opterećivalo Provinciju koja je najvećim dijelom uzdržavala Gimnaziju. Naime, novčana pomoć koja je pristizala bila je tek simbolična. Država je potpomagala Gimnaziju šaljući 250 forinti godišnje, dok je sinjska općina davala 800 forinti.[84] Budući da je vlada neprestano inzistirala na potrebi većeg broja osposobljenih profesora, uz spomenutih skromnih 250 forinti, pomagala je Gimnaziju i na način da se obvezala osigurati stipendiju franjevcima koji su odlazili u Beč na izobrazbu za profesorsko zvanje. No, i uz navedenu financijsku pomoć, Gimnazija se i dalje nalazila u izrazito teškom položaju. Namjesništvo je u Zadru, na čelu s Lazarom Mamulom[85], od nje tražilo da se od sredstava koja su joj stizala, pobrine za sljedeće:

---

[81] Bezina P., „Gimnazija Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja u Sinju od šk. god. 1838/39. do šk. god. 1854/55.", str. 149-150.
[82] Isto, str. 155-156.
[83] Grbavac, Josip. „ Franjevačka klasična gimnazija od 1854. do 1918. god." u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008., str. 165.
[84] Grbavac J., „Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.", str. 166-169.
[85] Lazar Mamula (1795-1878,) hrvatski general, guverner i zapovjednik Dalmacije. Vidi više na: https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=12056

„Kuću, pokućstvo, posudje, književno-znanstvene sbirke, uzdržavati službene troškove Ravnateljskog ureda i providjeti ne manje od 13 profesora, kojim će izvan hrane uobičajene i za ostale članove istoga reda, davati nagradu učiteljskih truda, godišnju svotu od Forinta 60.“[86]

Jasno je da sredstva koja su pristizala ni približno nisu bila dovoljna kako bi se ispunili navedeni zahtjevi, stoga je uzdržavanje Gimnazije predstavljalo veliko opterećenje za Provinciju. Unatoč brojnim nedaćama koje su mučile franjevce profesore, isti nisu klonili duhom te su se svim snagama borili za školu. Naime, sinjski su franjevci u školi vidjeli priliku da učenike odgoje u narodnom duhu i tako stanu na kraj sustavnom procesu odnarođivanja hrvatske mladeži. U borbi za hrvatski jezik i obranu nacionalnih ideja općenito, treba posebno istaknuti fra Antu Konstantina Matasa, predstavnika pučke inteligencije, koji je svojim naporom itekako zadužio Gimnaziju koju je nazivao „narodnom zaklonicom“. Mjesto ravnatelja škole, Matas je iskoristio da bi svojim govorima učenicima, a i sinjskom puku, ukazao na potrebu nauka kako bi prestali slijepo vjerovati strancima i povodili se njihovim obećanjima. U tom se smislu zalagao za buđenje nacionalne svijesti kod učenika, odnosno za njihov odgoj u narodnom duhu. Za kraj školske godine 1860/61. Matas je održao upečatljiv govor u kojemu je pohvalio marljive, a korio lijene učenike. Tom je prilikom posebno pozvao sve učenike na učenje povijesti svoga naroda, povijesti koja je slavna i bogata događajima. Na koncu, pozvao je učenike da se pri svom učenju, kao i djelovanju općenito, vode moralnim pravilima jer će jedino na taj način činiti ono što je dobro za njihovu domovinu te je izbaviti „iz duboke tmine i gluposti“.[87] Prilikom svečanog govora, održanog nakon restauracije školske zgrade 1868., Matas je istaknuo kako Franjevačka gimnazija, unatoč brojnim udarcima, čvrsto stoji na četiri temelja „hrabrosti i trezvenosti, mudrosti i pravednosti“. Potonje je povezao s velikanima hrvatske povijesti. Tako je hrabrost predstavljao don Stjepan Surić koji je, ne mogavši trpiti „ropstvo hrvatskog naroda“ krenuo u borbu s Turcima „za Krst sveti i slobodu zlatnu“. Tom je prilikom izgubio život, ali je ponovno rođena i oslobođena sjeverna Dalmacija. Drugi velikan kojega je Matas vezao uz trezvenost, bio je fra Andrija Kačić Miošić, potomak stare hrvatske plemićke obitelji. Fra Andrijin je život pravi primjer trezvenosti i ljubavi usmjerenoj prema svome narodu za kojega je i položio svoj život. Mudrost je Matas vezao uz Ivana Gundulića koji je epom Osman opjevao svoj narod. Posljednji je temelj, pravednost, povezao uz Nikolu Šubića Zrinskog ili, kako ga on zove, „Zrinović bana“ čija pravednost

[86] Grbavac J., „Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.”, str. 177.
[87] Kosor, Karlo. *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini (1860-1870.).* Sinj: Matica hrvatska, Ogranak Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju: Franjevački samostan, 2004., str. 42-43.

prema vojsci, narodu i čovječanstvu, kao i smrt pod Sigetom, nije ostala nezapažena.[88] Uz rad u Franjevačkoj gimnaziji, Matas je također poznat i po polemikama koje je vodio s autonomašima. Međutim, o njegovom će političkom djelovanju biti više riječi u narednim poglavljima.

Kada se govori o Franjevačkoj gimnaziji, tada se svakako trebaju uzeti u obzir političke okolnosti koje su na istu utjecale. Naime, druga polovica 19. stoljeća razdoblje je žestoke borbe autonomaša i narodnjaka, borbe koja se itekako osjetila i u Sinju. Budući da su se u školi propagirale ideje narodnjaka te se općenito radilo na buđenju nacionalne svijesti, autonomašima, talijaniziranim povlaštenim slojevima i protivnicima ujedinjenja, sinjska je škola predstavljala veliki problem. U tom su smislu potonji iznosili razne lažne optužbe na račun škole i profesora. Neke od optužbi bile su kako u školi nema dovoljno osposobljenih profesora jer uprava Provincije još od 1864. nije poslala nijednog franjevca na sveučilište. Isto tako, obezvrjeđivali su stručnost metoda kojima su se koristili profesori, a tvrdili su i da nema dovoljno stege i discipliniranosti. Njima je, između ostalog, smetalo i ukidanje dvojezičnog sustava i uvođenje samo hrvatskog jezika u nastavu od strane provincijala fra Ante Zorice 1857.[89] Unatoč brojnim klevetama kojima su autonomaši željeli diskreditirati rad škole, njene je profesore najviše mučio financijski problem. Zato se provincijal Šimunović 1863. obratio caru te od njega zatražio godišnju pomoć u iznosu od 6 000 forinti. Tom je prilikom provincijal iznio i sve ono hvale vrijedno što Provincija čini za Crkvu, državu i narod. Međutim, na carev je odgovor Provincija trebala čekati više od godinu dana. Naime, tek se tijekom zasjedanja Carevinskog vijeća 8. veljače 1865. raspravljalo o tom pitanju. Iako je Provincija položila sve nade u navedeno zasjedanje, državni kancelar Schmerling[90] uništio ih je u jednom trenu. Potonji je tražio da se molba odbije, pritom optuživši sinjske franjevce da su se prilikom izbora 1864. pokazali kao veliki neprijatelji austrijske vlasti. Schmerlingova je optužba šokirala sve članove Provincije pa je provincijal Šimunović pozvao svoju braću na potpisivanje adrese vjernosti koja će biti upućena caru. U pozivu je Šimunović istaknuo:

„Mnogopoštovani, poštovani oci i braćo! Kako ste iz novina doznali, neki je zlobnik sebi dozvolio da osumnjiči iskrenu privrženost (caru, op.a.) ove naše redovničke Provincije. Uvjereni, stoga, da je naša pozitivna duševnost da zbacimo sa sebe tu klevetu s pomoću zajedničke predstavke vjernosti, pozivamo sve mnp. i p. svećenike naše Provincije da je potpišu.“[91]

[88] Kosor, K. *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini (1860-1870).* str. 43-44.
[89] Grbavac J., „Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.”, str. 183.
[90] Anton von Schmerling (1805-1893.) austrijski političar, poznat po izradi Veljačkog patenta (1861.)
[91] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 61-63.

Na sreću Gimnazije, 1865. došlo je do promjene na državnim mjestima, odnosno, ministar Schmerling morao je odstupiti, a na njegovo mjesto došao je grof Belcredi[92]. Zamijenjen je i namjesnik Dalmacije pa na mjesto Mamule, dolazi umjereniji barun Franjo Filipović.[93] Ta je smjena važna jer se pozitivno odrazila na Gimnaziju. Naime, franjevci su ovog puta uspjeli od nove vlade izvući osjetniju financijsku potporu koja je iznosila 4000 forinta godišnje. Takvu pomoć vlada se obvezala davati do 1878.[94]

Dobra vremena za Gimnaziju nisu dugo potrajala. Naime, 1868. vlasti su donijele zakon koji se, između ostalog, doticao i pitanja školstva. Budući da je odlučeno kako Crkva gubi nadležnost nad školama, ubrzo će i Franjevačka gimnazija doći pod državnu upravu. Naime, na optužbe koje su stizale od autonomaša reagiralo je Ministarstvo bogoštovlja i nastave zaprijetivši da će franjevce, koji nisu završili studij na sveučilištu, zamijeniti civilnim profesorima. Isto tako, plaće osposobljenih profesora postat će jednake plaćama profesora koji rade u državnim školama. Prijetnje Ministarstva zabrinule su upravu Provincije koja se za pomoć obratila Dalmatinskom saboru, pritom se pravdajući od neistinitih optužbi i iznoseći razloge zbog kojih je bolje da Gimnazija ostane u rukama franjevaca. Koliko se Provincija trudila zadržati školu u svojim rukama govori činjenica da su poslali Matasa izravno u Beč na pregovore s Ministarstvom bogoštovlja i nastave. Međutim, rješenje zamršene situacije i dalje se nije vidjelo.[95] Profesori, gubeći strpljenje, zatražili su od uprave Provincije da se što prije dogovori s Namjesništvom. Uprava je reagirala, sastavila svoje zahtjeve te na pregovore s Namjesništvom ponovno poslala Matasa koji ih je uspio osigurati. Unatoč tomu, ponovno su se pojavili problemi te status Gimnazije nije određen. Ovog puta, problem je stvorio general Reda koji je smatrao da zaključci sa spomenutog sastanka ne odgovaraju duhu franjevačkog reda pa je od uprave Provincije zatražio njihovu reviziju. Po naputku generala Reda, uprava Provincije netom stečeni dogovor proglasila je nevaljanim pritom optuživši Matasa iako se on zalagao i na koncu izborio za ono što mu je Provincija naredila. Uprava je zatim iznijela novo viđenje rješenja situacije u nekoliko točaka. Međutim, Namjesništvo se nije obaziralo na iznesene zaključke. Na koncu je provincijal, 5. veljače 1872. dobio rješenje, s potpisom ministra za bogoštovlje i nastavu, kojim je Gimnazija postala državna škola sa četiri razreda. Reorganizirana škola nosila je naziv *C. k. niža gimnazija u Sinju,* a njezin ravnatelj postao je

[92] Richard Belcredi (1823-1906.), austrijski političar, ulogu ministra-predsjednika obavljao je od 1865. do 1867. kada da njegovo mjesto dolazi grof Friedrich Ferdinand von Beust.
[93] Franjo Filipović (1820-1903.) namjesničku službu u Dalmaciji obavljao je od 1865. do 1868. kada je, zbog suprotstavljanja vladi po pitanju njezinog odnosa s autonomašima, otpušten. Vidi više na: https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6011
[94] Grbavac J., „Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.", str. 180-181.
[95] Isto, str. 203-204.

Ante Konstantin Matas.[96] Činjenica da je Gimnazija prešla u ruke države nije podrazumijevala i početak boljih vremena za nju. Problem je ponovno bio financijske naravi jer država nije vodila previše računa o potrebama škole. U ovim okolnostima škola nije mogla računati ni na pomoć Provincije. Problemi su se nastavili produbljivati toliko da je opstojnost škole dovedena u pitanje. Političke okolnosti i općenito stanje u državi navele su Namjesništvo da već 7. srpnja 1878. obavijeste novog provincijala Tomića da Gimnazija prestaje biti državnom.[97]

Odluka da Gimnazija prestaje biti državnom vodilo je k njezinom zatvaranju što je Namjesništvo i objavilo pritom tražeći da se ista zatvori u roku od dvije godine. Navedena odluka šokirala je Provinciju koja nikako nije željela izgubiti školu. Stoga je provincijal Tomić tražio od vlasti da dopusti otvaranje škole pod vodstvom franjevaca. Dakle, škola bi se otvorila u istom obliku kakva je bila u razdoblju od 1854. do 1871. Vlast je podržala otvaranje škole no, ista bi dobila pravo javnosti tek kada bi ispunila tražene uvjete. Nedostatkom profesora te velikim financijskim izdacima, Provincija je to teško mogla ispuniti. Pa ipak, novi provincijal Šalinović nije odustajao. U svojem je naumu i uspio jer je 11. listopada 1880. otvorena *Franjevačka privatna gimnazija* s pet razreda koja je primala sve učenike.[98] Kraj stoljeća nije ništa promijenio tako da ga je Gimnazija dočekala u teškom stanju. Budući da nije imala dovoljno osposobljenih profesora nije mogla steći pravo javnosti, a kako nije bila javna škola nije mogla ni dobiti novčanu potporu države.[99] Uslijed svih nedaća, Provincija je ipak uspjela osigurati zadovoljavajući broj profesora te je bila na pragu dobivanja prava javnosti, međutim nove reforme ponovno su joj zadale težak udarac. Naime, reformom *vitae communis* ograničio se rad franjevaca unutar samostana isticanjem potrebe o vođenju kontemplativnog načina života. Zabranom djelovanja van samostana franjevci su bili teško pogođeni, a sve je rezultiralo njihovim napuštanjem Reda. Može se reći da se na taj način Gimnazija našla u dotad najtežem položaju jer je ostala na jednom osposobljenom profesoru i u takvom je ozračju završila stoljeće.[100]

3.2.4. Narodna čitaonica cetinska u Sinju

Druga polovica 19. stoljeća, osim što je unijela promjene na području školstva, u isto vrijeme donosi novosti u vidu organiziranog društvenog života. Hrvatski narodni preporod u

[96] Grbavac J., „Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.", str. 207-213.
[97] Isto, str. 217-219.
[98] Isto, str. 227-228.
[99] Isto, str. 232.
[100] Isto, str. 236-237.

sjevernoj Hrvatskoj oblikovao se već u prvoj polovici 19. stoljeća, da bi se nakon toga polako počeo spuštati i prema jugu. U okviru narodnog preporoda počela su se osnivati i brojna udruženja građana. Osim postojanja raznih vjerskih udruženja poput bratovština i kongregacija, u vrijeme narodnog preporoda zabilježeno je cvjetanje brojnih plemićkih i građanskih casina, glazbenih i pjevačkih društava, zalagaonica, štedionica i čitaonica. Osnivanje ovog tipa udruženja, kako je već navedeno, treba povezati i s političkom situacijom toga vremena. Narodnjaci u Sinju, kao i u ostalim mjestima pokrajine Dalmacije, isticali su potrebu osnivanja čitaonice gdje će se narod vježbati „u narodnom razgovoru, doznati što se po narodu radi, kako se naša braća narodna po ostalom svietu vladaju".[101] Ubrzo je zabilježen veći broj novoosnovanih čitaonica koje su, kako Stjepo Obad kaže, postale pravo „rasadište prosvjete i žarište kulturnog života".[102] Sukladno navedenom, šezdesetih se godina 19. stoljeća nacionalna misao počela buditi i u glavnom gradu Cetinske krajine. Iako se Sinj 1861. nalazio u rukama autonomaša, njegovo je stanovništvo dobrim dijelom bilo domoljubno raspoloženo pa su sinjski franjevci, koji su podupirali politiku narodnjaka, započeli s njihovim prosvjećivanjem. U tu su svrhu, zajedno s ostalim sinjskim narodnjacima, franjevci započeli raditi na planu osnivanja čitaonice u Sinju čiji su uzor pronašli u *Narodnoj slavjanskoj čitaonici* osnovanoj u Splitu 1862. O njihovim nastojanjima izvještavao je *Il Nazionale*[103] u kojemu se moglo pronaći kako će novootvorena čitaonica nositi naziv *Kačić Miošić*. Taj podatak iznio je i fra Josip Ante Soldo.[104] I druge su tada najznačajnije novine, *Il Dalmata*[105] svoje stranice posvetile otvaranju sinjske čitaonice, pritom nerijetko iznoseći netočne informacije poput one da su sinjski narodnjaci, ne mogavši skupiti dovoljan broj članova potrebnih za otvaranje čitaonice, išli po okolnim selima i sakupljali potpise seljaka. Bilo kako bilo, Carsko kraljevsko namjesništvo u Zadru 1867. dalo je odobrenje za osnivanje čitaonice koju su sinjski narodnjaci i njihove pristaše nazvali *Društvo Narodne čitaonice cetinske u Sinju*.[106] Čitaonica je svoje javno djelovanje započela 4. listopada 1867. smjestivši se s desne strane središnjeg gradskog

[101] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870*, str. 37.
[102] Obad S., *Dalmatinsko selo u prošlosti*, str. 129-135.
[103] *Il Nazionale* bilo je glasilo Narodne stranke pokrenuto u Splitu 1862. godine, a namijenjeno građanstvu i inteligenciji. Smatra se kako pokretanje vlastitog glasila predstavlja prekretnicu u organiziranju narodnjaka koji su preko novina vodili političku propagandu nastojeći pridobiti puk za ostvarenje svojih preporodnih ideja. Više o časopisu vidi u: Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 69-74.
[104] Josip Ante Soldo (1922-2005.) hrvatski franjevac i povjesničar. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=57044
[105] *Il Dalmata* bile su novine autonomaške stranke u Zadru preko kojih su autonomaši iznosili svoje stavove orijentirane prema talijanskom nacionalizmu. Izlazile su od 10. ožujka 1866. do 8. travnja 1916.
[106] Kolak, Iva. „Narodna čitaonica cetinska u Sinju." *Glasnik Društva bibliotekara Split*, 14/15 (2016), str. 70-73.

trga, dok se nasuprot nalazio autonomaški Casino. Jasno je da je tako mala međusobna udaljenost između dvije suprotstavljene strane nerijetko bila popraćena verbalnim pa i fizičkim sukobima.[107]

Osnivanju Narodne čitaonice cetinske u Sinju prethodilo je uređenje pravilnika koje će za nju vrijediti. Prema Pravilniku članovi iste dijelili su se u tri grupe: ustanovitelje, uživatelje, odnosno korisnike i začastnike, odnosno počasne članove. Ustanovitelji su prilikom osnivanja iste bili dužni priložiti 20 forinti isto kao što su i korisnici mjesečno morali plaćati 4 forinte, budući da se čitaonica na taj način samofinancirala. Za razliku od njih, počasni članovi nisu bili dužni novčano doprinositi istoj. Čitaonica je imenovala i Upraviteljstvo kojeg su činili predsjednik, dopredsjednik, perovođa, knjižničar i blagajnik. Mandat Upraviteljstva trajao je godinu dana. U samoj srži čitaonice dalo se iščitati kako njezin rad predstavlja brigu za hrvatski jezik, promicanje narodne pismenosti, književnosti i nacionalnog duha. Sukladno navedenom, čitaonica se, uz dnevne novine, obvezala dobavljati razna pjesnička, pučka i pobožna djela iz hrvatske i općeslavenske književnosti. Isto tako, nabavljala je i knjige na stranim jezicima koje su mogle biti važne za narod i domovinu. Općenito, pristigle knjige čuvale su se na policama pod ključem, a one koje su bile od veće važnosti spremale su se na posebne police. Ukoliko bi došlo do krađe građe, počinitelj iste bio je dužan platiti kaznu. Posuđivanje knjiga praćeno je zapisivanjem istih u posebne knjige uz potpis korisnika.[108]

Iako je osnivanje Narodne čitaonice cetinske u Sinju bilo popraćeno brojnim suprotstavljanjima, njezino je otvaranje bilo od velike važnosti za cetinski puk. Naime, čitaonica je ubrzo postala kulturno izvorište koje nije bilo rezervirano samo za povlašteni sloj. Naprotiv, istoj je pristupalo nepismeno i neprosvijećeno stanovništvo koje je postepeno širilo svoje vidike. Iako su se u njezinim prostorijama odvijale razne zabave, predstave, plesovi i koncerti, njezina primarna svrha bila je širenje pismenosti i kulture među korisnicima, posebno stavljajući naglasak na njegovanje nacionalnih ideja koje su proizlazile iz hrvatskog narodnog preporoda.[109]

[107] Kolak, I. „Narodna čitaonica cetinska u Sinju.“, str. 76.
[108] Isto, str. 74-76.
[109] Isto, str. 79.

3.3. Zdravstvene prilike

Početak 19. stoljeća, točnije razdoblje francuske uprave, označio je i početak moderniziranja zdravstva na području Dalmacije. Posredovanjem providura Vincenza Dandola 1806. osnovana je medicinska škola u Zadru, međutim ista nije bila duga vijeka. Zbog financijskih poteškoća, uspjela je iznjedriti samo jednu generaciju liječnika i ljekarnika. Petnaest godina kasnije, opet u Zadru, dolazi do osnivanja i Primaljske škole. Kako je stoljeće teklo dalje, tako se počeo javljati i sve veći broj liječnika, u početku dakako u gradovima, a zatim i u manjim mjestima.[110] Prema dostupnom popisu iz 1867. vidljivo je kako su u Dalmaciji tada postojale svega četiri bolnice. Isto tako, postojalo je 80 liječnika, 10 ranara i 165 primalja.[111] Premda se broj liječnika povećao on je i dalje bio izrazito mali, pogotovo kada pogledamo pojavu brojnih bolesti koje su se javljale u 19. stoljeću, a zahtijevale su stručno zbrinjavanje.

Bolesti koje su obilježile 19. stoljeće jesu malarija, kuga, kolera, velike boginje, tuberkuloza, sifilis i druge. Glavni razlog velikog i brzog širenja navedenih bolesti jest svakako nedovoljno razvijena medicina ali i izrazito loši higijenski uvjeti u kojima su ljudi, posebice oni na selu, živjeli. Naime, čest je slučaj bio da su u istim kućama živjeli i ljudi i njihova stoka. Navedeno potvrđuje jedan seljak iz Dalmacije koji kaže:

„Pred večer, kada se blago vraća s paše, ako je zima ili ružno vrijeme, Zagorčeva se potleušica pretvara u štalu za živine i (…) ljude. I u onom zraku, koji je zasićen živinskim zadahom posred mukanja volova i blejanja sitnog blaga, Zagorac leži i spava cijelu noć, zamotan gunjcem, često puta valjajući se po mokrom i blatnom tlu. Za rana selom tišina zavlada, samo se koji put ozove lavež pasa, koji opet umukne, kao da onim noćnim stražarima okolno bijeda otimlje daha.“[112]

Dodatni komentar nije potreban jer potonji iskaz zorno prikazuje stanje stvari u Dalmatinskoj zagori.

Iako je ukupan broj liječnika potkraj stoljeća rastao, problem je bio u njihovoj raspoređenosti jer se većina smjestila u grad. Na taj su način brojna sela ostajala bez ijednog liječnika koji im je, prema stopi mortaliteta, bio prijeko potreban. Takva pojava mijenja se tek krajem stoljeća. Izostanak liječnika nagnao je seosko stanovništvo da samo traži uzročnike bolesti i načine liječenja istih.[113] Tražeći načine kako se izliječiti, seosko je stanovništvo, između ostalog, posezalo za raznim travama. Ukoliko ni to ne bi pomoglo, okretali su se

[110] Obad S., *Dalmatinsko selo u* prošlosti, str. 163.
[111] Foretić D., „Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX. stoljeća do prvoga svjetskog rata“, str. 68.
[112] Obad S., *Dalmatinsko selo u prošlosti*, str. 164.
[113] Isto, str. 164.

različitim religiozno-mističnim ritualima poput molitve, preklinjanja, zavjeta i postova, blagoslivljanja i slično. Zbog nedostatka profesionalnih liječnika, narod se okretao narodnim doktorima, nadriliječnicima ili vidovnjacima koji su ih savjetovali kako što prije preboljeti određenu bolest. Kako se liječilo stanovništvo Dalmatinske zagore svjedoči sljedeći iskaz:

„Morlaki ne zovu ličnike, nu po sebi liče se. Prikoredno pitje rakie jest obično pervi dio likarski, ako pa zlo s time ne prođe, onda iznova uzimaju s većim dilom rakie u ulje stavljajući ne malo papra, ili malo praha od puške, i to serknu. Poslie toga ukriju se dobro ako je tad zima. U litno vrime na tle prostiru se prid suncem istom misle izbaviti se os zla. I tako se ozdraviti od groznice kašto ispin časuvina s paprom. Tiraju tverdine iz tila stavljajući veliki kamen na trbuh bolesnika, a kostobolje se trenjem plećih i s postavljanjem jene sitne ražarene i omotane s jednom kerpicom omočenom. Za iznova steći smaž služi se s kvasinom. Kad hoće izličiti rane posiećanja i očepljenja uzmu gnjile žute. Njihovi seoski ličnici prem dobro znadu na misto postaviti kosti smieštene i ukripiti i uznažiti ulupjene, i kerv s velikom hitrostju vade. U nekih mistih napučenih nahodi se ličnik općeni. I Morlak dobrovoljno primlja likarie i liekarska uvježbanja. Izvan toga lako more se kod ovog puka upaziti veli broj ljudih, koji dostignu najdulju starost s licem veselim i s hitrinom tila.“[114]

Zaključno, 19. stoljeće, posebice njegova druga polovica, donijela je pomak na polju zdravstva. Pojava velikih boginja zahtijevala je cijepljenje ljudi koje je podupirala još i austrijska vlast za vrijeme svoje prve uprave. Za vrijeme francuske uprave, providur Dandolo, donio je 1807. *Naredbu o cijepljenju protiv velikih boginja* te je imenovao glavnog upravitelja i nadzornika zaduženog za provedbu i kontrolu cijepljenja u cijeloj Dalmaciji. Druga austrijska uprava nastavila je tamo gdje je francuska stala. Godine 1824. donesen je *Pravilnik o cijepljenju protiv velikih boginja* objavljen u Zbirci zakona i naredbi za Dalmaciju. I u narednim godinama donošenjem novih zakona nastavilo se raditi na unaprjeđenju zdravstva, a jedan od najvažnijih donesen je 1874. kada je određeno da svaka općina mora imati jednog liječnika. Ukoliko si jedna općina to ne bi mogla priuštiti, bilo je dozvoljeno da se, po dogovoru, udruži s drugom.[115] Velik korak učinjen je i 1887. donošenjem *Zakona o osiguranju radnikah protiv nezgodam*, a sljedeće godine i *Zakona o osiguranju radnikah protiv bolesti.*[116] Sve navedeno potvrđuje da se u zdravstvo ulagalo, no situacija na selu bila je nešto drugačija. Napredak na polju zdravstva još se neko vrijeme nije mogao vidjeti pa je u proučavanom razdoblju na selima još uvijek uglavnom prevladavala pučka medicina. Kako je stoljeće išlo

[114] Obad S., *Dalmatinsko selo u prošlosti*, str. 170-171.
[115] Dugački, Vlatka, Regan Krešimir. „Povijest zdravstvene skrbi i razvojazdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru.“ *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 13, 25 (2019), str. 49-50.
[116] Foretić D., „Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX. stoljeća do prvoga svjetskog rata“, str. 60.

kraju, tako su se promjene vidjele i na seoskim područjima, najviše zahvaljujući razvoju prometnica koje su povezivale gradske i seoske sredine i na taj način olakšavale dolazak liječnika i u brojna sela. Ipak, ukupno gledajući na stanje zdravstva na području zagorskog dijela Dalmacije, u drugoj polovici 19. stoljeća, može se reći kako je ono bilo izrazito skromno, baš kao i uvjeti u kojima se živjelo.

4. Općenito o Hrvatskom narodnom preporodu

Prije govora o hrvatskom narodnom preporodu u Cetinskoj krajini, potrebno je ukratko opisati njegovu pojavu i razvoj prvo u Sjevernoj Hrvatskoj, a zatim i u Dalmaciji. Za početak, razdoblje u kojem je došlo do pojave Hrvatskog narodnog preporoda jest razdoblje u kojem se, pod utjecajem Francuske revolucije[117], diljem Istočne i Srednje Europe, pa čak i među američkim narodima, počela buditi nacionalna svijest. Preporod u Hrvatskoj bio je dio sveslavenskog pokreta slavenskih naroda unutar Habsburške Monarhije. Brojni su razlozi koji su doveli do buđenja nacionalne svijesti i pokretanja preporodnih akcija na hrvatskom području. Ono što je prvenstveno smetalo hrvatskom narodu bila je rascjepkanost njegovih teritorija. Iako su se svi hrvatski teritoriji nalazili u sklopu Habsburške Monarhije, oni su bili upravno podijeljeni. Naime, Banska Hrvatska i Slavonija nalazile su se pod ugarskom upravom, Dalmacija i Istra pod austrijskom, Rijeka s Primorjem predstavljala je zasebno tijelo ugarske krune isto kao što je i Vojna krajina bila pod izravnom upravom Beča.[118] Na taj se način među stanovništvom više razvila pokrajinska pripadnost naspram nacionalne.

Oblikovanje modernih nacija teklo je različito u pojedinim dijelovima Europe. Sukladno tomu, postoje dva tipa oblikovanja moderne nacije: „od države k naciji" i „od nacije k državi". U zemljama Zapadne Europe primjenjivao se prvi tip koji se naziva *politički nacionalizam*. Takve su zemlje ranije oblikovale institucije središnje vlasti čija je uloga bila provesti unifikaciju upravnih institucija i standardizirati jezik. Starom uređenju suprotstavljena je ideja o naciji kao političkoj zajednici ravnopravnih građana bez obzira na njihovu etničku, rasnu ili vjersku pripadnost. Na taj je način nacija postala nositeljicom suvereniteta i okvirom države. S druge strane, u državama Srednje Europe, taj je proces tekao nešto drugačije, a rezultirao je takozvanim *etnonacionalizmom*. Građanstvo primjerice, nije bilo razvijeno kao na Zapadu, a stare su društvene elite tek polovično prihvaćale promjene nastojeći prvenstveno očuvati svoje interese. I dok je na Zapadu postojao velik broj malih, ali samostalnih država, ovdje su se brojne kraljevine nalazile unutar istog političkog okvira. Takav je primjer i Habsburška Monarhija čiji je pokušaj uvođenja centralizacije i standardizacije jezika, preko njemačkog, propao. S njim je propala i ideja oblikovanja *austrijske* nacije. Navedeno je dovelo do pojave različitih ideja o oblikovanju nacionalnog identiteta. Te su ideje prvotni naglasak

[117] Francuska revolucija (1789-1799) označava doba revolucionarnih promjena kojima se, između ostaloga, ruši feudalni poredak te dolazi do uspostave građanskog društva. Više o temi vidi u: „Francuska revolucija i novo doba". *Politička misao: časopis za politologiju* 26, 3, 1989.
[118] Stančić, Nikša. „Hrvatski narodni preporod-ciljevi i ostvarenja.", str. 6

davale jeziku čija je izgradnja vodila ka izgradnji nacionalne države. Što se tiče Hrvatskog narodnog preporoda isti je, uz elemente *etnonacionalizma,* imao i elemente *političkog nacionalizma*. Naime, u sjevernoj su Hrvatskoj bili sačuvani dijelovi hrvatske državnosti i to preko institucija staleške države odnosno sabora, bana, plemstva i županija.[119] U sljedećim će poglavljima biti prikazano kako je tako isprepleteni proces tekao na prostoru hrvatskih zemalja.

4.1. Hrvatski narodni preporod u Banskoj Hrvatskoj

Nezadovoljan politikom koju je vlast u Beču provodila, u vidu centralizacije i germanizacije, Hrvatski sabor 1790. donosi odluku čije će posljedice kasnije negativno utjecati na hrvatsku kulturnu i političku tradiciju. Naime, tom se odlukom Hrvatska, kako bi se suprotstavila politici u Beču, čvršće veže uz Ugarsku te se stavlja pod njezinu nadležnost. Potonja uskoro nastoji učvrstiti svoju vlast u Hrvatskoj provodeći mađarizaciju. Istovremeno, u Mađarskoj jača kulturni preporod koji, između ostalog, nastoji pročistiti mađarski jezik jer se jezik, kako je već navedeno, u to vrijeme shvaća kao jedan od bitnih obilježja koji vodi do nacionalnosti.[120] Mađarski preporoditelji nisu stali na tome, štoviše ubrzo su došli na ideju da od mađarskog jezika učine službeni jezik Ugarske Kraljevine, zamijenivši dotadašnji latinski. Tu su ideju iznijeli na saborskom zasjedanju 1791. Ista je podrazumijevala uvođenje mađarskog jezika kao službenog i u Hrvatsku. Iako su se hrvatski izaslanici tomu protivili, braneći Hrvatsku kao zasebnu kraljevinu s posebnim pravima i povlasticama pod ugarskom krunom, 1791. odlučeno je da se mađarski jezik kao izborni uvede u sve škole u Banskoj Hrvatskoj. Tridesetak godina kasnije, točnije 1827., Hrvatski sabor donosi novu odluku kojom se mađarski jezik uvodi u škole, ovaj put kao obvezan.[121] Nije trebalo dugo čekati da i hrvatski intelektualci reagiraju na potonje promjene. Događaji koji su potresali Hrvatsku predstavljali su jasne znakove o potrebi buđenja naroda. Kako je već navedeno, Hrvatski narodni preporod bio je dio slavenske ideje koja se suprotstavila dominantnoj mađarskoj i njemačkoj populaciji, a temeljila se na jezičnoj univerzalnosti. Na taj su način preporoditelji, kako bi ukazali na razliku spram njemačkog i mađarskog naroda, slavenstvo uzeli kao jedno od bitnijih obilježja svojeg identiteta.[122]

[119] Stančić N., „Hrvatski narodni preporod-ciljevi i ostvarenja“, str. 7-8.
[120] Despalatović, Elinor Muarray. *Ljudevit Gaj i ilirski pokret*. Zagreb: srednja europa, 2016., str.13.
[121] Isto, str. 15-16.
[122] Stančić N., „Hrvatski narodni preporod-ciljevi i ostvarenja“, str. 9.

Jedna od glavnih osoba Hrvatskog narodnog preporoda, Ljudevit Gaj, tridesetih je godina 19. stoljeća zastupao hrvatsku nacionalnu ideju koja je podrazumijevala oblikovanje hrvatskog književnog jezika. Uz to, Gaj je iznio i tezu o hrvatskoj etniji i stanovništvu koje bi ju činilo, a bilo bi ujedinjeno u „trojednoj kraljevini". Radi se o stanovništvu Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Istre, zatim Kranjske, Koruške i Štajerske, te na koncu Bosne.[123] Jedna od važnijih stavki preporodnih nastojanja, kao što je već rečeno, bilo je rješavanje pitanja jedinstvenog hrvatskog književnog jezika, prema tadašnjem mišljenju usko povezanog s nacionalnim identitetom. Na samom početku, Gaj je naišao na nekoliko problema. Tadašnji slavistički autoritet Slovenac Jernej Kopitar[124], zajedno sa svojim učenikom Srbinom Vukom Stefanovićem Karadžićem[125] i Slovakom Pavelom Josefom Šafarikom[126], iznio tezu kojom slovensko, srpsko i hrvatsko jezično područje dijele u dvije grupe, odnosno dva jezika. Problem je bio što prema njihovoj tezi, hrvatski jezik ne predstavlja jednu od grupa već je razdijeljen među njima.[127] Drugim riječima, ukinut je.[128] Jasno je kako je takva teza naišla na otpor s hrvatske strane. Gaj i njegovi suradnici, tezu su smatrali neprihvatljivom te su tražili najprikladniji način o uspostavi jedinstvenog književnog jezika. Međutim, problem je predstavljalo postojanje triju narječja, kajkavskog, štokavskog i čakavskog. Prvo je narječje najzastupljenije bilo u Banskoj Hrvatskoj, dok se čakavski govorio u Istri, Hrvatskom primorju, dijelu Gorskog kotara te gradovima, Zadru, Šibeniku, Splitu, Trogiru i otocima. U preostalim se dijelovima govorilo štokavskim narječjem kojega su Gaj i istomišljenici ubrzo prihvatili kao najprikladnije za uspostavu hrvatskog jedinstvenog književnog jezika.[129] Ipak, Gaj je ubrzo napustio ideju o stvaranju zasebnog hrvatskog standardnog jezika, jer ista ne bi odgovarala slavističkim autoritetima, te je tražio prihvatljiviju verziju. Konačno, našao ju je u „slavenskoj uzajamnosti", ideji sveslavenstva koju je iznio Jan Kollar[130]. Naime, Kollar se zalagao za jezično-kulturno povezivanje slavenskih naroda. Njegovu ideju o južnoslavenskom jeziku, u

[123] Stančić N., „Hrvatski narodni preporod-ciljevi i ostvarenja", str. 10.
[124] Jernej Kopitar (1780- 1844.) slovenski filolog. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33071
[125] Vuk Stefanović Karadžić (1787-1964.) srpski jezikoslovac. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30362
[126] Pavel Jozef Šafárik (1795-1861.) slovački filolog i polihistor. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59283
[127] Stančić N., „Hrvatski narodni preporod-ciljevi i ostvarenja", str. 11. Jernej Kopitar i suradnici smatrali su kako prva grupa uključuje slovenski jezik te hrvatsko kajkavsko narječje, dok se druga odnosi na srpski jezik čije je narječje štokavsko.
[128] Više o uspostavi dvije navedene jezične grupe i o ukidanju hrvatskog jezika vidi u: Stančić N., Hrvatski narodni preporod-ciljevi i ostvarenja, str. 11.
[129] Despalatović E. M., *Ljudevit Gaj i ilirski pokret*, str. 16-17.
[130]Jan Kollar (1793-1852.) češki književnik i polihistor slovačkoga podrijetla. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32431

svojoj je osnovi prihvatio i Gaj. No, Gaj je smatrao kako bi se novi jezik trebao zvati ilirski, a ne srpskim, slovenskim ili hrvatskim, upravo kako bi se prebrisale granice između potonjih. I ovaj je put, kao osnovicu, Gaj uzeo štokavštinu u ijekavskoj varijanti. Međutim, nije u potpunosti odbacio ni preostala dva narječja, naprotiv, novi je jezik nastojao obogatiti i riječima iz njih.[131]

Početak hrvatskog narodnog preporoda datira se u vrijeme početka izlaska *Novina horvatskih* s prilogom *Danica*, 1835. godine. Naime, izlazak novina bio je od velike važnosti jer su se preko njih i brojni drugi pojedinci i šira javnost, uključujući plemstvo te svjetovnu i svećeničku inteligenciju, počeli uključivati u akcije preporoda. Ono što je bitno istaknuti jest da od 1836. novine mijenjaju naziv u *Ilirske Novine* s tjednim prilogom *Danica Ilirska.* Na taj su način preporoditelji željeli pokazati kako Južne Slavene smatraju jednom etničkom zajednicom, ali su isticali i da potonja nije jedinstvena cjelina. Važno je naglasiti da s tim nisu brisali etničku zasebnost naroda u smislu da ideja o ujedinjenim Južnim Slavenima znači da prestaju postojati Hrvati, Slovenci ili Srbi. Naprotiv, Gaj je tvrdio da ilirsko ime predstavlja „zajedničko prezime" potonjih međutim, svi oni imaju zasebno „genetičko" ime.[132]

Nadalje, dok se radilo na izdavanju pravopisa, istovremeno se radilo i na uvođenju hrvatskog standardnog jezika i u upravu, sudstvo, znanost i drugdje. To potvrđuje i zahtjev Ivana Kukuljevića Sakcinskog o uvođenju hrvatskog jezika kao službenog, koji 1843. svoj prijedlog iznosi u Saboru. Četiri godine nakon, njegova se ideja i ostvaruje. U to vrijeme nastaju i neka od najvažnijih književnih djela u hrvatskoj književnosti uopće. Ivan Mažuranić piše ep *Smrt Smail age Čengića*, Stanko Vraz zbirku poezije *Đulabije*, Dimitrije Demeter piše prvu dramu *Dramatička pokušenja.* Izvedena je i prva drama *Juran i Sofija,* djelo Ivana Kukuljevića Sakcinskog, a Vatroslav Lisinski piše prvu hrvatsku operu *Ljubav i zloba*. Osnivane su brojne čitaonice i druge kulturne institucije na čelu s Maticom ilirskom, kasnije hrvatskom.[133] Vidljivo je dakle, da se u kulturnom smislu hrvatskog preporoda dosta učinilo. Zaključno, u namjeri da izgradi *ilirski jezik*, Gaj je istovremeno gradio i budući hrvatski standardni jezik.

Preostalo je još proučiti i političku stranu hrvatskog narodnog preporoda. Kao što je navedeno, u preporodne se aktivnosti, uz svjetovnu i svećeničku inteligenciju te građanstvo, uključilo i plemstvo. Ono nakon 1825. počinje sve više zastupati interese svog naroda zalažući se za veći stupanj samostalnosti Hrvatske u okviru zemalja ugarske krune. Istovremeno, kako

[131] Stančić N., „Hrvatski narodni preporod-ciljevi i ostvarenja", str. 11-12.
[132] Isto, str. 13-14.
[133] Isto, str. 12-13.

je među narodom rastao zanos idejama hrvatskih preporoditelja, tako je rastao i njihov pritisak prema Saboru i banu oko dobivanja vlastite hrvatske vlade i uvođenja narodnog jezika kao službenog. Međutim, iako su se Sabor i ban, dakle službena Hrvatska, svim snagama borili s mađarskim nastojanjima oko ukidanja zasebnog političkog statusa Hrvatske te uvođenja mađarskog jezika kao službenog, ipak nisu posebno isticali zahtjeve koje su pred njih postavili preporoditelji. Unatoč tomu, preporoditelji nisu odustajali te su na svoju stranu pridobili čak i Dvor koji ih je, zbog straha od mađarskog pokreta, neko vrijeme podržavao. Što se pak tiče prihvaćanja preporodnih ideja u široj hrvatskoj javnosti, iste nisu bile prihvaćene u cijelosti. Naime, dio plemstva nije prihvaćao ideju Iliraca o jedinstvenosti Južnih Slavena, već je inzistirao na partikularnom osjećaju hrvatstva, pritom se zalažući za kajkavsko narječje kao primarno, a ne štokavsko kako je to propagirao Gaj. Isto tako, zalagali su se za čvršće povezivanje s Ugarskom koja je novonastalu situaciju odlučila okrenuti u vlastitu korist. Njezinim posredovanjem, 1841., dolazi do osnivanja *Horvatsko-vugerske stranke* čiji je cilj bio preuzeti vlast u svoje ruke te poništiti sve stečevine preporodnog pokreta. Nije trebalo dugo čekati ni da Ilirci krenu istim smjerom, tako da ubrzo i oni osnivaju svoju stranku pod nazivom *Ilirska narodna stranka*. Uskoro su svi mogli svjedočiti političkim sukobima dviju suprotstavljenih strana. Iako je Dvor u početku podržavao Ilirce, ubrzo, zbog pokušaja nagodbe s Mađarima i žestinom sukoba koji su pogodili Hrvatsku, prelazi na suprotnu stranu te zabranjuje uporabu ilirskog imena, ograničava političko djelovanje i uvodi oštru cenzuru. Pa ipak, zabranom ilirskog imena pokret nije oslabio. Naprotiv, umjesto ilirskog uvedeno je hrvatsko ime te se pokret ograničio na hrvatsko etničko područje. U međuvremenu, kako Dvor nije uspio postići nagodbu s Ugarskom, ponovno prelazi na stranu Narodne stranke i omogućuje joj prevlast u Saboru. Između 1845. i 1847. preporodni pokret u Hrvatskoj doživljava svoj vrhunac te uz pomoć ovog puta oficijelne Hrvatske, ostvaruje mnoge od svojih ciljeva. Kao što je već navedeno, u to su vrijeme nastala neka od najvažnijih književnih djela, osnovane su brojne kulturne institucije, Sabor je ispunio zahtjeve Iliraca pa je zatražio uvođenje samostalne hrvatske vlade, izdizanje zagrebačke biskupije u rang nadbiskupije kao i prelazak Zagrebačke kraljevske akademije u rang sveučilišta. Konačno, 1847. Sabor donosi odluku kojom hrvatski jezik postaje službenim jezikom Trojedne Kraljevine čime je označen vrhunac preporodnih zbivanja.[134]

[134] Stančić N., „Hrvatski narodni preporod-ciljevi i ostvarenja“, str. 14-16.

4.2. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji

Što se pak tiče preporodnih zbivanja u Dalmaciji, isti su svoju zrelu fazu doživjeli tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Zanimljivo je kako su glavni preporoditelji Dalmacije 1860.-ih godina bili u istim godinama u kojima su bili preporoditelji Banske Hrvatske 1835. Vidimo dakle, da kada su preporoditelji Banske Hrvatske već započeli svoje akcije, budući predvoditelji preporoda u Dalmaciji u to su vrijeme tek započinjali svoj život.[135] Jedan, možda glavni razlog kasnije pojave preporoda na dalmatinskom području jest višestoljetna odvojenost od ostatka zemlje. Navedeno potvrđuje činjenica da su u proučavanom vremenu tek pojedinci znali kako je na tom istom prostoru prije postojala jedinstvena hrvatska država koja je ujedinila dalmatinski prostor sa prostorom preko Velebita, odnosno s Hrvatskom i Slavonijom.[136] Nadalje, višestoljetna vladavina Venecije rezultirala je uvođenjem talijanskog jezika kao službenog u Dalmaciji što je dodatno utjecalo na proces odnarođivanja te pokrajine od ostatka matične zemlje. Uređenje uprave, trgovačke, kulturne i prometne veze samo su neke od naznaka koje pokazuju veću povezanost Dalmacije s Venecijom negoli sa sjevernom Hrvatskom.[137] Na kasniju pojavu buđenja nacionalne svijesti itekako su utjecali i brojni drugi razlozi od kojih je još potrebno istaknuti neprosvijećenost ili boljim riječima neobrazovanost stanovništva tog prostora, što i ne čudi jer su njegovu većinu činili težaci.

Kada se govori o preporodnim zbivanjima u Dalmaciji tada se prvenstveno misli na 1860.-e godine, međutim iako se tada bilježi veća aktivnost i zanimacija za ilirske ideje, iste su se pojavljivale u Dalmaciji i u prvoj polovici 19. stoljeća, odnosno u njegovim tridesetim godinama. Na ilirske su ideje prvo reagirali pripadnici srpskog stanovništva Dalmacije na čelu sa Šibenčaninom Božidarom Petranovićem koji 1836. u Karlovcu počinje izdavati list *Srpsko dalmatinski almanah za ljeto 1836.* Dvije godine kasnije isti počinje izlaziti i u Zadru pod nazivom *Srpsko-dalmatinski magazin*. Ipak, značajniji početak preporodnih zbivanja u Dalmaciji predstavlja 1844. godina kada Splićanin Ante Kuzmanić pokreće časopis na hrvatskom jeziku pod nazivom *Zora dalmatinska*. U prijavi koja je dakako prethodila početku tiskanja časopisa, Kuzmanić je obavijestio Namjesništvo kako će jezik kojim će se pisati

[135] Bratulić, Josip. „Odjek ilirskih ideja i kulturne veze srednje Dalmacij sa sjevernom Hrvatskom“ u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008., str. 113.

[136] Novak, Grga. „Narodni preporod u Dalmaciji.“ u: *Hrvatski narodni preporod u Splitu: u povodu stogodišnjice ponarođenja splitske općine 1882., presudne pobjede narodnjka nad autonomašima u Dalmaciji*, ur. Duško Kečkemet. Split: Logos, 1984., str. 77.

[137] Kužić, Krešimir. *Povijest Dalmatinske zagore*. Split: Književni krug, 1997., str. 9.

časopis biti hrvatski. Uz to, on ističe kako inteligencija Dalmacije koristi nazive *ilirski* i *slavenski,* nazive kojima se zapravo misli na hrvatski jezik.[138] Kuzmanića je u njegovu radu podupirao i Petar Preradović koji u prvom broju časopisa objavljuje poznatu budnicu *Zora puca*. Primarna svrha Kuzmanićeva časopisa bila je prikazati neprocjenjivu vrijednost hrvatskog jezika koju njegov narod ne smije zanemariti. Uz to, naglasak je dakako stavljen i na potrebu povezivanja razdvojenog hrvatskog teritorija.[139] Ono što je razlikovalo Kuzmanićev program od Gajevog jest što se prvi više zalagao za buđenje svijesti čiji se temelji nalaze u osjećaju etničkog zajedništva koji je itekako vidljiv među pukom, a veliki naglasak stavljao je i na katolicizam. Nadalje, Kuzmanić je odbacivao i Gajevu ideju o stvaranju jedinstvenog književnog jezika čija je baza štokavsko narječje iskazano kroz ijekavicu. Nasuprot njemu, Kuzmanić se zalagao za stvaranje jezika temeljenog na štokavskoj ikavici. Osim Kuzmanićevog časopisa, za hrvatski narodni preporod u Dalmaciji važna je udruga *Pobratimi.* Radi se zapravo o prvoj političkoj organizaciji vezanoj uz preporod. Godine 1849. ista je pretvorena u Regimentu *Ne boj se!*, a na njezinu čelu nalazila se glavna osoba preporoda u Dalmaciji, don Mihovil Pavlinović. Isto kao i časopis *Zora dalmatinska,* tako se i udruga zauzimala za buđenje nacionalne svijesti odnosno povezivanje već stoljećima razdvojenog hrvatskog naroda.[140] No, unatoč tomu što su se još u prvoj polovici 19. stoljeća pojavili pojedinci koji su se zauzimali za provođenje preporodnih ideja, oni su ipak bili malobrojni i preslabi da bi uspjeli učiniti značajniji korak. Trebalo je pričekati još neko vrijeme da se njihov broj poveća, da ideja sazrije te se počne pretvarati u djelo.

Krajem prve polovice 19. stoljeća stanovništvo Dalmacije, kao i ono u Hrvatskoj i Slavoniji pokazalo je obostranu želju za ujedinjenjem. Imenovanje Jelačića za hrvatskog, dalmatinskog i slavonskog bana shvatili su kao prvi korak ka ostvarenju njihovih težnji. Međutim, sva revolucionarna zbivanja koja su pogađala Monarhiju navela su cara na raspuštanje parlamenta i ukidanje ustavnog uređenja te na koncu, uvođenje apsolutizma. Na taj je način preporoditeljima onemogućeno djelovanje u stupnju u kojem su ga obavljali do tada. Stoga je trebalo pričekati drugu polovicu stoljeća kako bi se ponovno stvorile povoljnije prilike. Tako je i bilo jer je šesto desetljeće 19. stoljeća započelo ukidanjem Bachova apsolutizma[141] i

[138] Vrandečić, Josip. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet, 2002, str. 69.
[139] Kužić, Krešimir. *Povijest Dalmatinske zagore*. Split: Književni krug, 1997, str.11.
[140] Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji,* str. 23.
[141] Bachov apsolutizam, nazvan po austrijskom ministru unutarnjih poslova Alexanderu Bachu, odnosi se na razdoblje od 1852. do 1859. godine, a obilježen je uvođenjem centralizma i provođenjem germanizacije. Što se tiče Hrvatske, morala je raspustiti Bansko vijeće i Sabor, a provođenjem germanizacije hrvatski se jezik sve više potiskivao. Ukidanjem političkih sloboda i zatiranjem hrvatskog jezika, Bachov je apsolutizam nanio velike štete

proglašenjem Listopadske diplome[142] kojom je obnovljen politički život Monarhije. Uvođenje Listopadske diplome dalo je novi zamah hrvatskim preporoditeljima, napose onima u Dalmaciji gdje se itekako osjećalo buđenje nacionalne svijesti. Glavni preporodni problem bilo je dakako pitanje ujedinjenja. U tom su se smislu pojavile dvije glavne političke struje, narodnjaci i autonomaši. Narodnjaci, na čelu sa već spomenutim don Mihovilom Pavlinovićem i Mihom Klaićem, bili su pristaše ujedinjenja Dalmacije s ostatkom matične zemlje. Njihov je zadatak bio ponarođivanje javnog života odnosno uvođenje hrvatskog jezika kao službenog. S druge strane, autonomaši[143] predvođeni Antoniom Bajamontijem, splitskim načelnikom, zalagali su se za autonomni status Dalmacije unutar Habsburške Monarhije. Prema njihovom programu služeni jezik pokrajine trebao je ostati talijanski. I jedna i druga strana imale su vlastito glasilo preko kojih su širile svoje stavove i nastojale utjecati na puk. Svoje ideje autonomaši su prvenstveno iznosili preko novina *Il Dalmata*, dok je kod narodnjaka tu ulogu preuzeo list *Il Nazionale*.

Spomenutim novim Ustavom Monarhiju su činile historijske kraljevine i zemlje koje su imale vlastiti zemaljski sabor. Svaka je od njih u svojem zemaljskom saboru birala predstavnike koje je slala u Carevinsko vijeće na zajedničko zasjedanje.[144] Novi su Ustav Hrvati pozdravili jer je po njemu Hrvatska trebala postati samostalno tijelo. Jedna od saborskih sjednica o kojoj su autonomaši i narodnjaci zauzimali oprečno stajalište dogodila se u rujnu 1860. kada je car sazvao Pojačano Carevinsko vijeće. Na potonjem se zasjedanju raspravljalo o budućem uređenju države pa je sukladno s tim trebalo raspraviti i o glavnom pitanju hrvatskog preporoda. Vijeću su prisustvovali i hrvatski predstavnici. Bansku Hrvatsku zastupao je barun Ambroz Vraniczany-Dobrinović[145], Slavoniju Josip Juraj Strossmayer[146], a

preporodnim zbivanjima u Hrvatskoj. Ipak, isti nije bio dovoljno jak da ih u potpunosti zaustavi. Više o Bachovu apsolutizmu vidi na: https://proleksis.lzmk.hr/10296/

[142] Nakon teškog poraza u ratu protiv Pijemonta, car Franjo Josip I. 20. listopada 1860. godine donosi odluku o proglašenju Listopadske diplome. Potonja je označila kraj apsolutističkog režima te početak ustavnog života Monarhije. Novost je i osnivanje zemaljskih sabora čiji su delegati prisustvovali na zasjedanjima Carevinskog vijeća. Više o Listopadskoj diplomi vidi na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=36798

[143] Autonomaši su se dijelili na dvije podskupine. Prva, na čelu sa Antom Bajamontijem, odražavala je interese talijanske manjine ili drugim riječima, talijaniziranih Slavena, a svoj su identitet iskazivali kao Dalmatinci. S druge strane, druga skupina koju je predvodio Franjo Borelli, također se zalagala za autonomiju pokrajine ali je naglašavala njezin slavenski karakter. Vidi više u: A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 38.

[144] Novak G., „Narodni preporod u Dalmaciji“, str. 79.

[145] Ambroz Vraniczany-Dobrinović (1801-1870.) hrvatski barun, političar. Na Carevinskom vijeću 1860. pozvao Dalmatince na sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom.

[146] Josip Juraj Strossmayer (1815-1905.) đakovački biskup i hrvatski političar. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58459

Dalmaciju Frano Borelli[147]. Prilika koju su hrvatski predstavnici trebali iskoristiti izmaknula im je iz ruke. Naime, prva su se dvojica u svojim izlaganjima zalagali za ujedinjenje hrvatskih zemalja, međutim problem je nastao kada je Borelli, kao predstavnik Dalmacije, izjavio kako misli da bi se s ujedinjenjem trebalo pričekati još neko vrijeme. Na Borellijevu izjavu žestoko je reagirao Strossmayer tvrdeći kako je prirodno pravo Dalmacije na ujedinjenje s Hrvatskom jer je ista i u prošlosti činila dio Hrvatskog Kraljevstva. Štoviše, tvrdio je Strossmayer kako i ban nosi titulu „Bani Croatie, Slavoniae et Dalmatiae" tako da o Dalmaciji kao posebnom kraljevstvu nema ni govora. Potonja rasprava imala je velika odjeka u Dalmaciji u kojoj je stanovništvo bilo podijeljeno u tabore *za* i *protiv* sjedinjenja. [148]

U međuvremenu je na bansku stolicu došao Josip Šokčević[149], koji je odmah po dolasku sazvao Bansku konferenciju, koja je između ostalog, trebala raspraviti o pitanju ujedinjenja[150]. Zahtjev o ujedinjenju, ban je poslao caru u Beč koji ga je podržao sljedećim riječima:

„Odnosno sjedinjenje mojih kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, ja sam naklon da se upustim u želje koje su došle do mojega znanja, dok istodobno naređujem da se učine potrebne odredbe da se u svrhu iscrpljivog ispitivanja i uređenja ovog pitanja na opće zadovoljstvo, sastanu izaslanici iz moje Kraljevine Dalmacije s banskom konferencijom da to pitanje rasprave".[151]

Međutim, iza prividne careve podrške postojala je drugačija pozadina. Naime, car je zahtijevao da se o budućem ujedinjenju raspravi zajedno sa predstavnicima Dalmatinskog sabora računajući pritom na autonomašku prevlast u istom. U interesu bečke vlade bilo je da se pitanje ujedinjenja odgodi barem do trenutka uređenja odnosa između Hrvatske i Ugarske. Bečka vlada bojala se da će, ukoliko dođe do užeg povezivanja Hrvatske i Ugarske, zemlje Krune Sv. Stjepana postati nadmoćnije u odnosu na Austriju i steći velik dio jadranskog primorja.[152] Ne znajući za tajni vladin plan, Banska je konferencija s oduševljenjem dočekala carev odgovor. Ipak, kako je šezdesetih godina vlast u splitskoj i zadarskoj općini bila u rukama autonomaša, lako je pretpostaviti kakvi su bili njihovi stavovi. Na čelu splitske općine nalazio se Antonio Bajamonti koji je učinio sve u svojoj moći da vlastita nastojanja oko prekida procesa ujedinjenja prenese i na druge općine. U svojemu je naumu velikim dijelom i uspio pa su uz

[147] Frano Borelli (1810-1884.) hrvatski političar, zadarski načelnik od 1841. do 1844.. Na Carevinskom se zasjedanju 1860. izjasnio protiv ujedinjenja. Vidi više na: https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2438
[148] Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 32.
[149] Josip Šokčević (1811-1869.) hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban od 1860. do 1867. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59776
[150] Osim toga, na sjednici se još raspravljalo i o uređenju odnosa sa Ugarskom, odnosno Austrijom. Vidi više u: Mimica, Bože. *Dalmacija od antike do 1918. godine*, Rijeka: Vitagraf, 2003., str. 515-516.
[151] Novak G., „Narodni preporod u Dalmaciji", str. 79.
[152] Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 33.

njega stali sljedeći gradovi: Sinj, Imotski, Trogir, Omiš, Grohote, Bristavica, Bosoljina, Postire, Supetar, Korčula, Hvar, Vis, Komiža, Pučišće i Sućuraj. Važno je naglasiti kako uz splitsku i zadarsku općinu nisu stali Dubrovnik i Boka kotorska kao ni gradovi Metković, Starigrad na Hvaru, Bol i Sutivan. Međutim, potonji nisu bili dovoljno jaki da bi se mogli suprotstaviti protivnicima ujedinjenja. Budući da je vlada u Beču odlučila kako se odluka o ujedinjenju može donijeti jedino uz prisustvo dalmatinskih predstavnika na Banskoj konferenciji u Zagrebu, izaslanici koje je prethodno imenovao Mamula (većinu su činili protivnici ujedinjenja) na istoj se nisu pojavili.[153] Taj potez možemo protumačiti kao pobjedu autonomaša nad narodnjacima. I predstojeći događaji išli su na ruku autonomašima. Naime, 12. veljače 1861. bečka je vlada donijela novi *Zemaljski red za Kraljevinu Dalmaci*ju i *Izborni red za zemaljski sabor Kraljevine Dalmacije*. Provedbu predstojećih izbora treba povezati s prethodno iznesenim stavom bečke vlade o pitanju ujedinjenja. Naime, kako je potonja odlučila da odluku o ujedinjenju treba donijeti Dalmatinski sabor, ista je učinila sve kako bi na izborima pobijedila politička opcija koja je protiv ujedinjenja. U tom je smislu, bečka vlada donijela takav izborni red za Dalmatinski sabor koji će omogućiti da u njemu prevlast imaju autonomaši. Naime, prema donesenom Zemaljskom zakonu za Dalmaciju, Dalmatinski su sabor činila 43 zastupnika izabrana po kurijama, s tim da su dva mjesta bila rezervirana za katoličkog nadbiskupa i pravoslavnog episkopa. Prema zakonu, 21 člana za Sabor birali su veleporeznici, trgovačke komore i gradovi, dok su preostalu dvadesetoricu birale seoske općine. Budući da su u prvoj skupini prevladavali autonomaši jasno je kakav je bio rezultat izbora. Autonomaši su dakako pobijedili tako što su dobili 29 mjesta, dok su s druge strane narodnjaci imali 13. Prvo zasjedanje novog Sabora dogodilo se 6. travnja 1861., a na njemu se trebalo riješiti često ponavljano pitanje ujedinjenja. Na koncu je završilo tako što je Sabor prihvatio prijedlog zastupnika Galvanija o neodlasku na konferenciju te se na taj način odbacio vladin prijedlog oko imenovanja predstavnika koji su trebali otputovati u Zagreb na pregovore oko ujedinjenja.[154] Nadalje, Sabor je odabrao delegate za Vijeće u Beču što je bitno istaknuti jer je od njih pet, četvero pripadalo autonomašima. Odluka o neslanju dalmatinskih predstavnika na pregovore u Zagreb nagnala je narodnjake na odlazak caru kojemu bi izrazili svoje žaljenje, a ujedno i nepoštivanje vladine odluke. Međutim, planove narodnjaka poremetio je ministar Schmerling koji je spriječio njihov razgovor s carem. Kako bi donekle ublažio situaciju, ministar je pozvao nekoliko zastupnika Dalmatinskog sabora na razgovor s predstavnicima

[153] Novak G., „Narodni preporod u Dalmaciji“, str. 79.
[154] Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 39-40.

Hrvatskog sabora. Kako je od njih sedam, pet pripadalo autonomašima do dogovora nije došlo. Na taj je način car mogao 13. lipnja 1861. proglasiti Zemaljski odbor za Dalmaciju ističući pritom kako pitanje ujedinjenja nije definitivno riješeno.[155]

Iako su u prvoj bitci autonomaši odnijeli pobjedu, narodnjaci se nisu predali. Baš naprotiv, krenuli su u još organiziraniju agitaciju kojom bi ostvarili svoje namjere. Trudili su se osvijestiti neprosvijećene seljake koji se, za razliku od imućnijih slojeva prisutnih u gradovima, nikada nisu odnarodili. Bilo je samo potrebno pronaći način kojim probuditi i potaknuti seljake za ideje proizašle iz preporodnog pokreta. U međuvremenu je čak došlo i do suradnje dijela liberalnih autonomaša i narodnjaka. Naime, kada se težište preporodnih nastojanja narodnjaka prebacilo s pitanja ujedinjenja na uvođenje hrvatskog jezika kao službenog, dio autonomaša, na čelu s Bajamontijem, priklonio se Narodnoj stranci. Razlog razmimoilaženja među autonomašima ležao je u tome što jednom dijelu njihove opcije nije odgovarao reakcionarni smjer kojeg je propagirao Luigi Lapenna, a nisu bili zadovoljni ni s autoritarnom vladavinom namjesnika Mamule.[156] Na jednom od saborskih zasjedanja Bajmonti je izjavio da je, izuzev pitanja ujedinjenja, program Narodne stranke ujedno i program liberalnih autonomaša. Sličnu izjavu dao je i Klaić koji je prihvatio Bajamnotijev program kao program narodnjaka. Ipak, tom je prilikom naglasio i kako narodnjaci nisu odustali od ideje ujedinjenja, međutim budući da to trenutne prilike nisu dopuštale, to pitanje ostavljaju za neka druga vremena. Neočekivani zaokret u dalmatinskoj politici uzrujao je pokrajinske vlasti koje su činile sve kako bi vratile prijašnje stanje stvari. U tom je smislu, njihovim posredovanjem, car 7. travnja 1864. raspustio Sabor. S druge strane, istog je dana došlo i do službenog ujedinjenja dijela autonomaša i narodnjaka te je nastao *Liberalni savez*.[157] No, potonji nije dugo potrajao pa je već nekoliko godina nakon došlo do njegovog raspada. Točnije, kada se 1866., zbog poraza od Pruske, Austrija okrenula novoj politici neprirodno prijateljstvo autonomaša i narodnjaka bilo je osuđeno na propast. Naime, nove su političke prilike nalagale da se potonji izraze jesu li su za ili protiv ujedinjenja što je rezultiralo povratkom liberalnih autonomaša u matičnu stranku i raspadom *Unione liberale*. Nakon toga se sukob autonomaša i narodnjaka nastavio kao da nikada nije ni prestao. Autonomaši su se nastavili zalagati za autonomni status Dalmacije, dok su narodnjaci težili preuzeti vlast u općina i ponaroditi ih. Na koncu, u svojemu su naumu i uspjeli pa su 1870. odnijeli pobjedu na izborima za Dalmatinski sabor. Osim rasprava vođenih na saborskim zasjedanjima, polemike su se vodile i preko raznih brošura, a

[155] Novak G., „Narodni preporod u Dalmaciji“, str. 80.
[156] Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 80.
[157] Isto, str. 86-87.

zatim i preko osnovanih stranačkih glasila. Rezultati preporoda u Dalmaciji kao i detaljniji prikaz borbe autonomaša i narodnjaka biti će prikazani u sljedećem poglavlju koji će donijeti opis tijeka preporodnog procesa u Sinju i Cetinskoj krajini.

5. Hrvatski narodni preporod u Sinju i Cetinskoj krajini

Slično kao i u drugim dalmatinskim općinama, početkom šezdesetih godina i Sinjska se općina nalazila u rukama autonomaša. Sinjski autonomaši bili su zaneseni splitskim načelnikom Antoniom Bajamontijem, pa su sukladno politici koju je propagirao, bili ispunjeni „mržnjom prema vlastitom narodu“.[158] Uglavnom se tu radilo o odnarođenom činovničkom građanstvu, bilo talijanskom ili hrvatskom, te pojedincima koji su pripadali sloju obrtnika, trgovaca i posjednika. Svi su oni, na čelu s načelnikom Antom Buljanom, slijepo slijedili politiku splitskog načelnika pokoravajući se pritom i središnjim vlastima u Beču.[159] Na preostali dio stanovništva Cetinske krajine, koji je ujedno činio i njegovu većinu, gledali su s visoka. Smatrali su ih građanima drugog reda, često ih pogrdno nazivajući *Morlacchi, Šćavi, Montani* ili pak *govedari* i *kozari*. Jezik autonomaša bio je dakako talijanski, a jezik kojim se koristio ostali puk nazivali su *lingua barbara*.[160] S druge strane, nalazila se skupina narodnjaka koju su predvodili sinjski franjevci i svjetovnjaci, a bila je domoljubno orijentirana. Iako se autonomaška vlast u tom dijelu Dalmatinske zagore čvrsto ukorijenila, ista nije obeshrabrila pristaše Narodne stranke na veću agitaciju među neprosvijećenim cetinjskim pukom. Preporodne akcije u Sinju predvodio je fra Ante Konstantin Matas, ravnatelj sinjske Franjevačke gimnazije, koji je pomno pratio događaje u Dalmaciji, Banskoj Hrvatskoj, kao i Beču. Osim Matasa, u provođenju preporodnih ideja još su se istaknuli i sljedeći franjevci: fra Jakov Grupković, fra Špiro Tomić, fra Šimun Milinović, fra Oktavijan Ivanović i drugi. Uz franjevce, narodnjaci su u Sinju imali svoje predstavnike koji su pripadali građanskom sloju. Redom su to bili: Stipe, Ante, Frano i Petar Tripalo, Duje Rendić, Ante Masovčić, Andrija Stuparić, Jure Jerković i Ante Dedić.[161] Koliko je proglašenje Bachova apsolutizma razočaralo sve pristaše narodnog preporoda, toliko ih je njegovo ukinuće obradovalo. Sam je Matas prilikom ukidanja apsolutizma izjavio:

„Usklikosmo u radosti, razmišljajući da mi, narod slovinskoga plemena, a hrvatskoga jezika, doživismo kroz vjekove željno očekivani čas da, otresavši se mlitavosti i tromosti, stupimo na pozorište kao pravi i jedini domaći dalmatinski sinovi.“[162]

[158] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 7.
[159] Obad, Stijepo. „Hrvatski narodni preporod u Sinju i Cetinskoj krajini“. *Cetinska vrila.,* 12 (2004), str. 6.
[160] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 8.
[161] Vrgoč, Martin. *Pregled povijesti grada Sinja,* Sinj: Ogranak Matice Hrvatske, 2009., str. 94.
[162] Vrgoč, M. *Pregled povijesti grada Sinja*, str. 10.

Kao što je već opisano, unatoč novoj politici Monarhije, događaji koji su uslijedili nisu išli na ruku narodnjacima. U raspravama koje su slijedile uključili su se i Cetinjani, posebice Matas čije su polemičke brošure imale veliki utjecaj na dalmatinski puk. U sljedećim će redcima biti prikazano ozračje koje je vladalo u Sinju tih godina kao i nekoliko epizoda preporodnih zbivanja u kojima su sudjelovali predstavnici Sinjske općine.

5.1. Izbori 1860./61. godine

Već je pisano kako je vlada u Beču obznanila da pitanje ujedinjenja prividno ostavlja Dalmatinskom i Hrvatskom saboru da ga riješe međusobno. Stoga je trebalo izabrati predstavnike koji će otputovati na Bansku konferenciju. Jedan od izabranih bio je i spomenuti fra Jakov Milinović, bivši profesor Franjevačke gimnazije u Sinju i tadašnji provincijal Provincije Presvetog Otkupitelja. Međutim, posredstvom autonomaša, do odlaska dalmatinskih predstavnika u Zagreb nije došlo.[163] Problem je bio što su autonomaši željeli da predstavnici koji će otići na pregovore u Zagreb budu iz njihovih redova kako bi osigurali ostvarenje svojeg krajnjeg cilja, kao i cilja vlade u Beču, a to je da do ujedinjenja ne dođe. Netom spriječeni odlazak bio je samo privremeno rješenje pa su autonomaši gledali kako da problem riješe dugoročno. Najbolji način za to bila bi pobjeda na izborima koji se imaju održati. Autonomaši su razvili žestoku predizbornu kampanju obilježenu pritiscima na crkvene i redovničke poglavare i ostale glasače. Da su pritisci urodili plodom potvrđuje pismo provincijala Milinovića upućenog braći u Provinciji. U njemu provincijal poziva braću da na izborima sudjeluju „u granicama određenim od viših vlasti“, u protivnom će snositi kanonske posljedice.[164] Predstojeći izbori u Sinju, u kojima su se birala dvojica zastupnika, održavali su se po općinskom kurijama. Izbori u sinjskom kotaru bili su zakazani za 18. ožujka 1861. Zbog straha od prevelikog utjecaja kojeg je Matas imao na Sinjane, autonomaši su se, na čelu s načelnikom Buljanom, preko namjesnika Mamule pobrinuli da za vrijeme izbora Matas napusti Sinj. Otklonivši sve prijetnje, mogli su mirno dočekati rezultate izbora. Potpuno očekivano, za zastupnike u Dalmatinskom saboru izabrani su autonomaši, načelnik Buljan i pretur Dešković. Kako je već navedeno, Sabor se sastao 6. travnja 1861. te preko glasovanja zastupnika donio odluku kojom odbija poslati svoje predstavnike na pregovore oko ujedinjenja. Od 43 zastupnika, njih 29 glasovalo je za Galvanijev prijedlog. Važno je spomenuti kako se među tih

[163] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 27.
[164] Isto, str. 29.

29 zastupnika ubrajaju Buljan i Dešković.[165] Što je nakon toga uslijedilo već je izneseno u prethodnom poglavlju. Do pregovora dakle, nije došlo.

Borba između autonomaša i narodnjaka kako u Dalmaciji općenito, tako i u Cetinskoj krajini nije jenjavala. Sinjski su se autonomaši najviše okomili na franjevce koji su im, zbog omiljenosti u narodu, predstavljali opasnog političkog protivnika. Kako bi umanjili njihov utjecaj na cetinski puk, autonomaši su preko svojeg glasila *Il Dalmata* iznosili razne optužbe na njihov račun. Jedan od primjera je slučaj kada je anonimni autor pod pseudonimom *Z* svojim člankom „Sul patronato delle parrocchie nel montano della Dalmazia" optužio franjevce da preko jadnih seljaka gomilaju svoje bogatstvo. Potonji smatra kako bi seljaci trebali biti oslobođeni plaćanja redovnine te kako bi franjevci trebali napustiti političku djelatnost i okrenuti se širenju duhovnih vrijednosti među pukom. Na navedene je optužbe reagirao Matas člancima „Nekoliko riječi na ustuk laži a na obranu naskočene pravednosti" i „Pravo patronata u rukah Otkupiteljevih fratarah i bezimeni dopisnici V.D." u kojima pobija *Z*-ove tvrdnje.[166] Nadalje, već je opisano kako su osnivanje čitaonice od strane narodnjaka, autonomaši na razne načine pokušali obezvrijediti. Tom prilikom *Il Dalmata* piše kako će osnivanje fratarske, a ne cetinske čitaonice te hrvatske, a ne sinjske, potaknuti još veću neslogu među siromašnim sinjskim pukom.[167] Unatoč stalnim opaskama koje su stizale od strane autonomaša, narodnjaci nisu stajali sa svojim radom. Na čelu s Matasom, potonji su se zalagali i za otvaranje kazališta koje bi trebalo služiti za kulturno uzdizanje, a ne biti „sredstvo živinske naslade za ćudoredno izkvarene talijanaše".[168] Matas je u svojemu naumu i uspio jer se 1861. u samostanskim prostorijama počinju izvoditi predstave namijenjene gimnazijalcima. Predstave su se u početku igrale na talijanskom i hrvatskom, a kasnije samo na hrvatskom jeziku. Osim profesora i gimnazijalaca, na predstavama je sudjelovao i drugi sinjski puk koji je upijao nacionalne misli koje su se iskazivale preko istih. Važnost malog sinjskog kazališta za narodnjake, vidljiva je u tekstu dopisnika *Il Nazionala* koji predstave smatra „točilom živim narodnoga ćućenja, iz kojega će se narodni duh na šire rasprostraniti, uvriežiti, podignuti".[169]

[165] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 29-33.
[166] Isto, str. 44-45.
[167] Isto, str. 37-38.
[168] Isto, str. 38.
[169] Isto, str. 38-41.

5.2. Izbori 1863./64. godine

Uskoro su stigli i novi izbori za Dalmatinski sabor koji ni ovoga puta nisu prošli bez incidenata. U ožujku 1863. na saborskom se zasjedanju raspravljalo o verifikaciji zastupničkog mandata Alesanija[170] koji je u siječnju iste godine u Sinju izabran na zastupničko mjesto. Naime, kampanja koja se provodila prije izbora, a koja je završila izborom Alesanija za zastupnika, izazvala je veliku pomutnju. Uz njega kao vladinog kandidata, glasovati se moglo za još četiri kandidata. Međutim, uz prividnu mogućnost izbora među kandidatima, na birače se vršio pritisak da pri izboru zaokruže Alesanija. Kako izbori, koji su u velikoj mjeri bili namješteni, nisu dozvoljavali načelniku Buljanu, koji je istovremeno bio zastupnik komisije, da osnuje vlastiti izborni odbor ili sazove općinski sabor, načelnik je odlučio protestirati.[171] Zanimljivo je istaknuti da su navedeni izbori u Sinju, između ostalog, doveli do zbližavanja autonomaša i narodnjaka jer je baš načelnik Buljan potvrdio kako su natpisi *Il Nazionalea* koji govore o nepoštenim izborima istiniti. Ipak, kao što je to čest slučaj da mali čovjek snuje, a viša sila određuje, na kraju je sve rezultiralo Buljanovom smjenom. Kao što je navedeno, slijedila je saborska sjednica na kojoj se trebalo raspravljati o problematičnom Alesanijevu mandatu. Iako je većina zastupnika glasala protiv verifikacije Alesanijeva mandata, na ponovljenim izborima, ništa više poštenijim, isti je ponovno izabran. Ipak, kako su narodnjaci i liberalni autonomaši koji su se priključili njihovoj stranci, nastavljali sa prosvjedima, vlada se u travnju 1864. odlučila na raspuštanje Dalmatinskog sabora. Novi izbori bili su zakazani za kraj kolovoza iste godine. I ovog se puta vlada potrudila da odnese pobjedu u sinjskom kotaru, pritom se ponovno koristeći nečasnim sredstvima. Na koncu je u tome i uspjela, pa su za zastupnike ponovno izabrani njezini kandidati, Alesani i Rossignoli za koje sinjski franjevci dakako nisu glasali.[172] Nakon izbora, civilnim upraviteljem Dalmacije postaje Luigi Lapenna[173] čiji je mandat obilježen progonima narodnjaka.

Nedugo nakon provedenih izbora došlo je do već spominjane smjene nekoliko ljudi koji su vodili glavnu riječ, između ostalog i u politici Dalmacije. Ministar Schmerling, gorljivi protivnik sinjskih franjevaca (jedan od glavnih razloga zbog kojih je sinjska gimnazija izgubila državnu godišnju potporu u iznosu od 6000 forinti) smijenjen je u lipnju 1865. Na njegovo

[170] Jeronim Alesani, političar, autonomaš, okružni poglavar u Splitu od 1862. do 1864. Vidi više na: http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=456
[171] Kosor K, *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 49-50.
[172] Isto, str. 50-53.
[173] Luigi Lapenna (1825-1891.) hrvatski političar iz kruga autonomaša. Vidi više na: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=35419

mjesto dolazi grof Belcredi. Iste godine namjesnika Dalmacije Mamulu mijenja barun Franjo Filipović koji se zbog suprotstavljanja vladi kada je bilo riječi o njezinoj politici s autonomašima omilio narodnjacima i liberalnim autonomašima. Promjene ni tu nisu stale pa je uskoro, posredovanjem Filipovića, svoje mjesto u Namjesništvu napustio Lapenna, a ozloglašeni Alesani otišao je u mirovinu.[174] Osim navedenih promjena, car je donio zakon o novom općinskom i izbornom redu za dalmatinske općine. Na taj je način potonje vodilo općinsko vijeće i uprava te su iste dobile veći stupanj autonomije. Općinsko vijeće činili su članovi koji su bili podijeljeni u tri grupe[175], a na ta mjesta dovodili su ih glasači. Nakon toga bi općinsko vijeće između sebe, na tri godine biralo općinsku upravu koju su činili načelnik i predsjednici.[176] U takvim su okolnostima održani i predstojeći izbori 1865. godine.

5.3. Općinski izbori 1865. godine i saborski izbori 1867. godine

Prema novom Zakonu o izbornom redu, u Sinju su se 1865. birali članovi općinskog vijeća i to na četiri mjesta, u Sinju, Bajagiću, Dicmu i Trilju. Na potonjim izborima pravo izlaska na iste imalo je 4500 ljudi, a odazvalo se njih 2000, što ujedno predstavlja i najveću izlaznost zabilježenu do tada. Ono što je zanimljivo kod ovih izbora jest dogovor dviju političkih opcija o ravnomjernoj zastupljenosti u budućem vijeću. Od izabranih 36 članova budućeg vijeća, 17 je bilo težaka, a preostali dio činili su varošani.[177] Kako je novi zakon propisivao, uslijedili su izbori za općinsku upravu. Isti su održani 29. listopada, a rezultirali su ponovnim izborom smijenjenog Buljana za sinjskog načelnika. Uz njega za prisjednike izabrani su Marko Masovčić, Frano Tripalo, Augustin Remetin i Marko Brainović.[178] Prilikom svečanog govora kojega je održao pred vijećnicima, Buljan je osjetio potrebu još jednom izjasniti se o prilikama koje su dovele do njegove smjene dvije godine prije. Kazao je kako mu je u jednu ruku bilo drago zbog smjene jer nije želio služiti nasilnoj i nepravednoj vladavini

[174] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.,* str. 66-67.
[175] Grupe su se razlikovale po visini poreza, stupnju obrazovanja te činovničkom statusu.
[176] Vrgoč, Martin. „Hrvatski narodni preporod u Sinju II.“ *Cetinska vrila.,* 2 (1994), str. 6.
[177] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.,* str. 69-70. Kosor donosi popis svih izabranih članova novoizabranog vijeća. Težaci koji su ušli u vijeće bili su: Mate Omrčen s Tijarice, Jozo Beader iz Jabuke, Ante Kernjača iz Košuta,, Andrija Kember iz Rude, Luka Akrap iz Voštana, Petar Strukan iz Ugljana, Petar Bajo s Vojnića, Dujo Maretić iz Dicma, Mate Jelić iz Donjeg Dolca, Stipan Budimir iz Turjaka, Mate Titlić iz Potravlja, Petar Kelava iz Bitelića, Ante Guberac iz Hrvaca, Stipan Šuštić iz Bajagića, Ivan Bakrač iz Otoka, Filip Jadrijević iz Glavica te Pavao Vučković iz Brnaza. Varoški dio činili su: Ante Konstantin Matas ravnatelj Gimnazije i Širo Tomić gimnazijski profesor i gvardijan, zatim Ante Tripalo „odvitnik“, „tergovci“ Mate Lovrić, Jure Jerković, Marko Brainović Petar Dalbello i Niko Talaja, „posidnici“ Frano Tripalo Stipin, Ante Buljan, Stipe Tripalo, Šime Brainović, Petar Nikolić, Marko Masovčić, Ante Brainović, Ive Dalla Costa i Augustin Remetin,“izučeni ličnik“ Ante Masovčić i „zanadžija“ Ivan Matić Stuparić.
[178] Isto, str. 69-70.

kakvu su provodili Schmerling i suradnici. Uslijedila je proslava kojoj su prisustvovali župnici, alkari i ugledniji Sinjani uz svečane takte sinjskih glazbara. Svečanost je uveličao i dolazak splitskog načelnika Bajamontija koji je Sinjane, nakon Matasova inzistiranja, pozdravio na hrvatskom, a ne talijanskom jeziku rekavši: „hervatski nazdravi Sinju i junačkim Cetinjanim“.[179]

Suradnja narodnjaka i liberalnih autonomaša nije dugo potrajala. Naime, autonomašima je zasmetalo što su vijećnička mjesta dobili Matas, Tomić i Masovčić pa su zahtijevali njihov opoziv. Zahtjevi autonomaša došli su i do Namjesništva koji je trojici narodnjaka poništio pravo sudjelovanja u općinskom vijeću. Ipak, opoziv nije dugo trajao pa je trojac vraćen u vijeće. U međuvremenu je, iz nepoznatih razloga, Buljan morao napustiti mjesto načelnika pa na njegovo mjesto dolazi Masovčić, omiljen čovjek iz naroda.[180] Nije trebalo dugo čekati na reakciju autonomaša koji su krivca za smjenu Buljana vidjeli u franjevcima i narodnjacima. Kako je vrijeme odmicalo tako se sukob između narodnjaka i autonomaša sve više produbljivao, da bi se na koncu odijeljeni autonomaši ponovno vratili u matičnu stranku. Istovremeno su autonomaši preko svojih dopisnika za *Il Dalmatu* nastavljali s napadima na franjevce okrivljujući ih, između ostalog, za slab uspjeh sinjskih učenika i nepotrebno miješanje u općinske poslove. Kako su kritike na račun franjevaca konstantno pristizale uključio se i provincijal zatraživši od franjevaca da se ne miješaju u predstojeće izbore. O predizbornoj kampanji narodnjaka za izbore za Dalmatinski sabor koji su bili zakazani 25. siječnja 1867. nema previše podataka, međutim sačuvan je proglas koji su uputili autonomaški prvaci u kojem stoji sljedeće:

„Sinjani! Vaš vas suveren poziva da izaberete dva zastupnika. U ovom svečanom času domovina od vas očekuje novi dokaz privrženosti i odanosti. Uzalud se aneksionisti nadaju da ćete birati kandidate njihove stranke. Vi ćete utjerati u laž takve nade kao što ste ih utjerali u laž u prošlosti. Sjetite se pobjede koju ste izvojevali 1861. Budnim okom pazite na samostan i nemojte vjerovati onom koji ne može imati obiteljskih i društvenih osjećaja. Novine su donijele da među vama ima samo osam aneksionist i vi sigurno nećete dopustiti da vas lukavost ovog malog broja svlada i potlači. Čas je ozbiljan. O glasu vaših zastupnika može ovisiti da Dalmacija i vi s njome budete izručeni Hrvatskoj. Nikada ta pogibelj nije bila tako blizu. Borite se protiv nje!“[181]

Pritisak kojemu su prije izbora bili izloženi narodnjaci, nastavio se i na sam dan izbora. Franjevce je prilikom dolaska na Bazanu, mjestu gdje su se održavali izbori, pratila

[179] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 70-71.
[180] Isto, str. 72-73.
[181] Isto, str. 74-75.

žandarmerija kako im narod, koji im navodno kako *Il Dalmata* piše nije bio naklon, ne bi naudio. Na koncu su izbori završili nadmoćnom pobjedom autonomaša koji su dobili 429 glasova, dok su s druge strane narodnjaci dobili tek 34. Svoju su pobjedu autonomaši krenuli slaviti odmah po dolasku rezultata, počevši sa svečanom povorkom od Bazane do glavnog trga. Unatoč pobjedi autonomaši su nastavili udarati na franjevce i narodnjake. Štoviše, u noći tijekom slavljenja pobjede napali su franjevački samostan i obiteljsku kuću Stipe Tripala. Klevete na račun franjevaca išle su toliko daleko, da su potonji na trenutak pomislili na zatvaranje Gimnazije i napuštanje Sinja. Autonomaši u tome nisu vidjeli ništa sporno. Dapače, u svojim su proglasima apelirali na franjevce da školu zatvore, a mjesto napuste jer dok su oni tu u gradu neće biti mira i sloge.[182] U redovima glasila i jedne i druge strane stalno se moglo čitati o međusobnim napadima pa je čudno kako je neko vrijeme njihova suradnja uopće postojala. U takvim su odnosima dočekani i sljedeći izbori.

5.4. Naknadni saborski izbori 1868. godine

Godina 1868., kada su se u Sinju odvijali naknadni izbori za Dalmatinski sabor, predstavlja neku vrstu prekretnice u povijesti sinjskih narodnjaka. Premda je u jednom trenutku izgledalo da će se narodnjaci, ne mogavši se nositi s napadima i klevetama autonomaša, možda predati, do toga ipak nije došlo. Naprotiv, 1868. bilježi se njihova velika aktivnost koja je za cilj imala kod što većeg broja ljudi probuditi nacionalnu svijest. Otkako je 1867. došlo do sklapanja Austro-ugarske nagodbe[183] kojom su se hrvatske zemlje našle na suprotnim stranama, narodnjaci su svoju djelatnost primarno usmjerili na ponarođivanje općina i uvođenje hrvatskog jezika u škole i urede.[184] I jedna i druga strana vodile su žestoku kampanju za nadolazeće izbore. Dok su autonomaši nastavljali s napadima na narodnjake, prvenstveno na

[182] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870*, str. 75-77.
[183] Austro-ugarska nagodba sklopljena je 1867. godine, a predstavlja državno-pravni akt kojim se Habsburška Monarhija pretvara u Dvojnu Monarhiju, Austro-ugarsku. Tim je aktom, mađarska vlada u Pešti postala ravnopravna onoj u Beču. I jedna i druga strana imale su zaseban ustav i državna tijela međutim, bile su povezane preko osobe vladara koji se zasebno krunio u oba dijela Monarhije, a dijelile su i vojsku, vanjske poslove i financije koje su im za to bile potrebne. Nagodba je utjecala i na povijest hrvatskih zemalja u kojima se u to vrijeme bilježi jaka nacionalna djelatnost. Hrvatske zemlje našle su se na suprotnim stranama jer su Hrvatska i Ugarska ušle u sastav zemalja ugarske krune, dok su Dalmacija i Istra pripale austrijskom dijelu. Godinu dana nakon, 1868., u okviru dualističkog uređenja, potpisana je i nagodba između Hrvatske i Ugarske. Prema potonjoj, Hrvatska i Ugarska tvorile su jednu državnu zajednicu. Međutim, svakoj je od njih priznata potpuna autonomija, zakonodavstvo i uprava u unutarnjim poslovima (bogoštovlje, nastava i pravosuđe). Iako se prema nagodbi Ugarska obvezala da će zahtijevati da se Dalmacija pripoji Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, ona to nije učinila. Premda je car sankcionirao posljednju nagodbu, po pitanju Dalmacije, u stvarnosti je ostala vrijediti prva.
[184] Vrgoč, Martin. „Hrvatski narodni preporod u Sinju – pobjede narodnjaka na izborima 1868., 1869. i 1870. godine“. *Cetinska vrila*, 2 (1994), str. 17.

franjevce, dotle su potonji, ne osvrćući se više toliko na optužbe koje su pristizale na njihov račun, nastojali upoznati narod s posljedicama koje će se pojaviti ukoliko dođe do pobjede autonomaša. U tom su smislu tvrdili kako su isti svojim lažima „usijali mržnju i zavadu i po Sinju i okolo njega. Zavadili braću, prijatelje... Rasturili otrovne nauke... Da se rodu iznevire svomu, da svoj jezik tuđinskim zaminu.“[185] O predizbornoj kampanji narodnjaka najbolje svjedoči proglas kojega su objavili netom prije izbora, a u kojem, između ostalog kažu „ta već je vrime, da se Vi od mrtvila prenete...Osvistite se, zapoznajte pravu korist svoju, pokažite čisto što ste, koje ste gore list, kojega ste naroda i jezika puk, svitu sad il ikad dilim pokažite da Vi Dalmatinci rodom, jezikom ste Hrvati!“ U nastavku proglasa narodnjaci upozoravaju cetinski puk da ne nasjeda na laži koje im svakodnevno serviraju autonomaši.[186] Smatraju kako je prošlo vrijeme vjerovanja u tuđinsku pomoć koja je nastojala razdijeliti braću Hrvate koje će pak car, kada dođe vrijeme za to „sjediniti u jedno, kano braću iste jedne majke, jednog roda, istoga jezika, zalud tada protivnika vika“.[187] I autonomaši su s druge strane vodili izrazito živahnu predizbornu kampanju. Zasmetalo im je aktivno djelovanje narodnjaka, pa su čak obavijestili i Beč kako se u Sinju sprema velika pobuna koju potiču pripadnici narodnjaka na čelu s Matasom i Grupkovićem. Kako bi suzbili daljnje djelovanje narodnjaka, obratili su se biskupu i provincijalu pa ubrzo „eto ti iz Splita od biskupa naredbe na svećeništvo po župah, da se ne mieša u izbore; eto naredbe fratrim od njihova starešine, da se u manastir zatvore, a narod da ostave“.[188] I jedna i druga strana je dakle, na razne načine željela uvjeriti birače u ispravnost vlastitog političkog programa, a u navedenim primjerima vidimo i kako su se pojedinci vodili tezom kako je u ratu sve dopušteno, pa su se sukladno tome koristili brojnim neprimjerenim sredstvima.

Bilo kako bilo, izbori za sinjskog zastupnika u pokrajinskom saboru održali su se 30. ožujka na Bazani. Čini se kako su se glasači ovog puta mirno i po vlastitoj savjesti mogli odlučiti ili za predstavnika autonomaša, Antu Tripala ili za predstavnika narodnjaka, Nikolu Vidića. Na opće oduševljenje narodnjaka pobjedu je ovog puta odnio njihov kandidat.[189] Izbor Vidića za sinjskog zastupnika predstavlja prvu i vrlo važnu pobjedu narodnjaka u Sinju, pobjedu koja će im dati dodatan vjetar u leđa i potaknuti ih na još veću agitaciju.

Pobjeda narodnjaka na sinjskim izborima imala je odjeka ne samo u Dalmaciji, nego i u Hrvatskoj. Tom je prilikom don Mihovil Pavlinović pisao Strossmayeru, koji je ujedno i

[185] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 83.
[186] Isto, str. 82.
[187] Isto, str. 84.
[188] Isto, str. 82.
[189] Isto, str. 84.

financijski pomagao sinjskim narodnjacima, kako „najnoviji sinjski izbori ... za našu stranku napokon tute sjajno su ispali. Ovoga puta tu su se naši svojski krenuli, i pribavili nam u Saboru glas kotara, koji broji dvaest i šest tisuća duša, pravih i zgoljenih Hrvata. Za Vašu radost znajte, da je tu Vaša ruka dopriniela kreposti našim ljudima...“[190]

Krivca za gubitak izbora autonomaši su i ovoga puta vidjeli u franjevcima, a pobjedu kandidata Narodne stranke smatrali su „uvredom svih građanskih obitelji u Sinju“.[191] Kao što je bio slučaj već godinama unazad, sukobi su se nastavili te je trebalo čekati sljedeće izbore koji će pokazati je li pobjeda narodnjaka na potonjim izborima bila slučajna ili se svijest cetinjskog puka zaista počela mijenjati, ugrožavajući pritom dotad čvrsto ukorijenjenu autonomašku vlast. Promjene koje su zadesile sinjski kotar ponovno su osigurale autonomašima prednost. Naime, u sinjski je kotar, nakon odcjepljenja sudske od političke vlasti 1868., došao novi poglavar, autonomaš Laneve. Odmah po dolasku, potonji je udario na franjevce obavještavajući Namjesništvo o njihovom nečasnom djelovanju. Namjesništvo je dalje obavijestilo nadbiskupa u Zadru, a nadbiskup generala Reda koji je u svojem pismu naredio da se odmah opomenu Matas i Grupković te da im se zaprijeti da će, ukoliko ne poslušaju, biti lišeni službe i premješteni iz Sinja. General se obratio i provincijalovu zamjeniku Milinoviću te ga izvijestio kako su do njega stigle vijesti o neredovničkom ponašanju sinjskih franjevaca koji se druže s najgorim ljudima sinjskog kraja i s kojima se u sinjskom samostanu goste vinom. Kako su narodnjaci znali da generalovo pismo stiže posredstvom Laneve i kako nisu mogli ostati nijemi pred tolikim klevetama koje su autonomaši servirali sinjskom puku, u *Il Nazionaelu* je stigao oštar odgovor jednog od dopisnika, koji je tvrdio da „nije ni pop, ni fratar“, al da u njihovu obranu mora stati:

„Na fratre vičeš, za fratre ću ti odgovoriti... Prietiš jim da ćeš jih ukinut, da ćeš jih razfratrit, da ćeš jih tužit. Znamo da si sjaranjen grozio da ćeš jih ukinuti; ali vjeruj mi do toga vam nije snage... Nu za Boga, dokle će ta lakrdija trajati, da bezvierci i bezbošci očiti iziskivati će, da fratri u njih dopuštenje ištu, kud će i kad izaći, s kim će i gdje će govoriti!?“[192]

Međutim, na beskurpuloznog Lanevu potonje riječi nisu imala nikakvog utjecaja te on i u narednim vremenima nastavlja udarati na najjaču točku narodnjačkog tabora.

[190] Vrgoč M., „Hrvatski narodni preporod u Sinju – pobjede narodnjaka na izborima 1868., 1869. i 1870. godine“, str. 18.
[191] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 85.
[192] Isto, str. 90.

5.5. Općinski izbori 1869. godine i saborski izbori 1870. godine

Autonomaši se nikako nisu mirili s gubitkom na zadnjim izborima pa su svu svoju frustraciju, kao što je to bio slučaj već nebrojeno puta do tada, usmjerili prema narodnjacima i to prvenstveno franjevcima. Klevete koje su iznosili na njihov račun ponavljale su se već godinama, tek tu i tamo bi iznijeli neki novi razlog zašto im narod ne bi trebao vjerovati. U načelu, predbacivali su im što se uopće miješaju u politiku i time udaljuju od svojeg primarnog zadatka, optužujući ih pritom da su „krivi što je u Dalmaciji zavladala nesloga i borba među braćom“.[193] Obezvređivali su i njihov rad u gimnaziji, čitaonici, zapravo omalovažavali su sve ono čega bi se potonji dotakli. Na takve je napade i optužbe slijedio odgovor narodnjaka na stranicama *Il Nazionalea* nastojeći skinuti svaku ljagu koju su autonomaši lijepili na njihovo ime. I to su ukratko prilike kakve su vladale u sinjskom kotaru unazad nekoliko godina i koje će vrijediti još neko vrijeme. Takvo je dakle ozračje prevladavalo i za vrijeme općinskih izbora zakazanih za travanj 1869.

Na predstojećim izborima glasati se moglo na četiri mjesta, u Sinju, Trilju, Prisoju i Bajagiću, i to u periodu od punih dvanaest dana. Ako su neki možda i smatrali kako su narodnjaci igrom slučaja dobili posljednje izbore, rezultati koji su stigli 14. travnja 1869. razuvjerili su ih. Naime, na potonjim izborima, svih 1212 glasača koji su izišli[194] odlučili su se za narodnjake. Na taj su način Cetinjani definitivno potvrdili na čiju stranu pristaju. Navedeno potvrđuju i riječi koje su sinjski narodnjaci uputili uredništvu *Il Nazionalea*: „Sinj je odbacio lažne proroke i budućnost koju su mu oni navijestili i jučer sjajno potvrdio svoju hrvatsku narodnost.“[195] Pobjedu koja je odjeknula cijelom Dalmacijom, narodnjaci su, uz zvuke glazbe i pucanje iz 60 mužara, svečano proslavili ispred Čitaonice. Ovog se puta dopisnik *Il Nazionalea* nasladio na račun *Il Dalmate* tako što se u izvještaju o izborima u Sinju poslužio riječima kojima je njezin dopisnik opisao pobjedu na izborima 1867.: „Evala, Sinjani! Kad bi svi bili kao Sinjani, drukčije bi se odvijale stvari u našoj Dalmaciji!“[196] Pobjedom narodnjaka, Sinj je dobio i novu općinsku upravu. Na mjesto načelnika došao je Frano Tripalo Stipin, čovjek iz najistaknutije sinjske narodnjačke obitelji, a za prisjednike su izabrani Nikola Vidić, Jure Jerković, Mate Jelić i Ivan Božić.[197] Odmah po dolasku na vlast, točnije na prvoj

[193] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 91.
[194] Isto, str. 92. Kosor piše kako je najveća izlaznost zabilježena u Sinju, Potravlju, Ugljanima i Poljicima.
[195] Isto.
[196] Isto.
[197] Isto, str. 93.

sjednici, nova je uprava donijela tada revolucionarnu odluku kojom hrvatska trobojnica postaje zastavom sinjske općine, a hrvatski jezik službenim jezikom ureda.[198]

Osim novog načelnika, u to je vrijeme Sinj dobio i novog poglavara. Naime, dotad ozloglašeni kotarski poglavar Laneve, zamijenjen je Eluscheggom, još jednim zagriženim autonomašem. Iako su autonomaši žalili za odlaskom Laneve, dolaskom novog poglavara dobili su možda još većeg protivnika narodnjaka pa su i njihova djelovanja nauštrb istih postala još snažnija. Koliko su se srdili na narodnjake najbolje pokazuju načini na koje su ih dopisnici Il Dalmate oslovljavali, pa se može pronaći kako pojedince nazivaju „nadobudni mladić", „filozof koji boluje od glavobolje", „idiota", „kompozitor komada za gusle", a na vođe stranke gledaju kao „negaciju inteligencije, filantropije, poštenja i svih drugih vrlina". Drugim riječima, tvrdili su kako je Narodna stranka negacija svega onoga što krasi autonomašku, a u prvom se redu misli na napredak, red i zakonitost. Budući da, prema njihovim riječima, program narodnjaka vodi u očaj i divljaštvo, sljedeći izbori mogu ići jedino na njihovu ruku.[199]

Novi su izbori bili zakazani za 28. lipnja, a trajali su sve do 4. srpnja, dakle punih sedam dana. Prije samih izbora i jedni i drugi su, kao što je to običaj bio i dosad, objavili proglase u kojima pozivaju glasače da iziđu na izbore i glasaju za njih. U svojem proglasu narodnjaci pozivaju birače da ne glasaju za one koji ne poštuju hrvatsku narodnost, naprotiv trebaju se odlučiti za „ljude po svojoj krvi i jeziku, svoje znance i prijatelje, ljude Hrvate, ljude Narodnjake!" Dalje upozoravaju da je vrijeme „sad il ikada! Vašu viru, hrvacku Vašu narodnost sad posvidočite!" Posebno je zanimljiv način na koji završavaju proglas gdje kažu „Sinju, sve hrvacke Dalmacije! Vini se za narodnom zastavom! Misto za drugim povlačiti se ko tuđa podložina, ti Sinju, gnjizdo sokolovo, budi gnjizdo hrvackoj narodnosti, budi zagorskoj Dalmaciji prvenac! Budi biser perje za kalpakom Dalmatinskih Hrvata!"[200] Proglas kojega su objavili autonomaši bio je nešto kraći, ali ništa manje upečatljiv. Zanimljivo je kako ističu da su se pokušali pomiriti sa svojim protivnicima, međutim potonji nisu bili spremni na suradnju. Nadalje, sigurni su u svoju pobjedu jer su „uvjereni da je naše pučanstvo apsolutno protivno svakoj pomisli o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom." Pred kraj još jednom pozivaju narod da iziđe na izbore, a proglas završavaju riječima „Živio naš car Franjo Josip I! Živjela autonomna Dalmacija!"[201]

[198] Vrgoč M., „Hrvatski narodni preporod u Sinju – pobjede narodnjaka na izborima 1868., 1869. i 1870. godine", str. 18.
[199] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 95.
[200] Isto, str. 95-96.
[201] Isto, str. 98.

Iako je namjesnik Fluck naredio da se glasačima treba osigurati sloboda izbora tako da se vidi „jasni izraz pravih narodnih osjećanja“, to se naravno nije obistinilo.[202] Naime, autonomaši su ponovno vršili pritisak na glasače, ovaj put predvođeni poglavarom Eluscheggom. Prvi je korak bio suzbiti djelovanje franjevaca pa je poglavar preko provincijskog vikara zatražio da im se zabrani uplitanje u izbore.[203] Eluschegg se želio osigurati s više strana pa je upozorio i vlasti u Beču kako narodnjaci pripremaju pobunu. Od vlade je zatražio i vojsku kako bi osigurao mir u gradu. Kako bi dobio što veći broj glasova, išao je po Cetinskoj krajini prvo nagovarajući puk da se opredijeli za autonomaše, a kada pak to ne bi prošlo, onda bi se okrenuo podmićivanju, zatim prijetnjama i kaznama. Išao je toliko daleko da bi netko tko bi javno izrazio podršku narodnjacima, bio pritvoren.[204] Takvo je ponašanje poglavara izazvalo pobunu dijela puka, međutim ista je završila tako što bi se pobunjenike „hvatalo, ružilo i mlatilo do mile volje“.[205] Iako su bili izloženi različitim opasnostima, glasači su u velikim skupinama predvođeni svojim seoskim glavarima i župnicima te noseći hrvatsku zastavu, dolazili u Sinj na glasanje. Na ulazu u grad, povorke bi dočekali istaknutiji varoški narodnjaci. Izborima je u početku trebao rukovoditi poglavar Eluschegg no, zbog prosvjeda narodnjaka tu je ulogu preuzeo komesar Addobati, dok je njegova nova uloga bila održavanje reda i mira u gradu za vrijeme odvijanja izbora. Novu ulogu Eluschegg je preokrenuo u vlastitu korist pa je po gradu razmjestio vojnike i žandare te im naredio da zastrašuju i maltretiraju narodnjake, dok je autonomašima osigurao da mirno proklamiraju svoj politički program nastojeći na svoju stranu privući što veći broj onih koji su namjeravali glasati za narodnjake. Kako je Addobati bio jednako pristran autonomašima kao i Eluschegg, namjesnik Fluck obojicu je razriješio službe te je poslove koje su dotada oni obavljali, od tog trenutka obavljao komesar Colombani. Smjena njihovih pristaša, navela je autonomaše na proteste kojima su nastojali narušiti i poništiti izbore. O svojem su nezadovoljstvu obavijestili namjesnika u Zadru, a kada nisu dobili odgovor koji su priželjkivali, obratili su se vlastima u Beču, pritom okrivljujući namjesnika kako je umjesto nepristranog Eluschegga, na rukovodeće mjesto postavio Colombanija, pristašu narodnjaka. Iz tog su razloga zahtijevali da se izbori poniš te i raspišu novi.[206] Međutim, baš kao ni Namjesništvo u Zadru, ni vlasti u Beču nisu reagirale na pritužbe autonomaša. Ni narodnjaci nisu reagirali na provokacije autonomaša već su svoju

[202] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.,* str. 95.
[203] Isto, str. 100.
[204] Isto, str. 102-103.
[205] Vrgoč M., „Hrvatski narodni preporod u Sinju – pobjede narodnjaka na izborima 1868., 1869. i 1870. godine“, str. 20.
[206] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860.-1870.*, str. 104-107.

pažnju usmjerili isključivo na izbore, što im se na kraju i isplatilo. Narodnjaci su dakle, na trećim izborima po redu, odnijeli pobjedu nad autonomašima.[207] Izabrani kandidati za Dalmatinski sabor bili su dr. Miho Klaić i dr. Ante Tripalo.[208]

Dosad je pisano samo o pritiscima autonomaša kako na vođe Narodne stranke tako i na njihove glasače. Međutim, ni narodnjaci u svojem djelovanju nisu bili besprijekorni. Autonomaši su se žalili vlasti u Beču kako je Namjesništvo sklono otpuštanju „uglednih" činovnika i dovođenju „fanatičnih aneksionista."[209] Nadalje, u brzojavima koje su autonomaši slali vladi u Beču vidljivo je kako su narodnjaci u Sinju vršili pritisak na glasače. Sloboda izbora nije se dakle uvijek poštivala, a autonomaši su narodnjake optuživali i za krivotvorenje rezultata. Naime, zabilježeno je kako su se glasovi narodnjačkih pristaša brojali čak dva ili tri puta, dok je pristašama autonomaša zabranjeno glasanje zbog navodnog nepodudaranja imena i prezimena na popisima. Osim toga, prema istom izvoru zabilježeno je i pridodavanje autonomaških glasova narodnjaškoj opciji. Na koncu, i novi povjerenik Colombani optužen je za javno favoriziranje Narodne stranke, a ministar Taaffe zatražio je istragu koja bi razriješila zamršenu situaciju.[210]

5.6. Posljedice preporoda

Duga, desetogodišnja borba narodnjaka na koncu je urodila plodom. Unatoč stalnim provokacijama, optužbama i klevetama autonomaša, narodnjaci su velikim dijelom uspjeli u svojemu naumu. Njihove pobjede nastavile su se nizati i na sljedećim izborima. Iako su 1873., prilikom održavanja općinskih izbora u Sinju, autonomaši ponovno osvojili nešto veći broj vijećničkih mjesta (devet) i time pomislili kako je prevlast narodnjaka u općinskoj upravi došla svome kraju, prevarili su se. Već na sljedećim izborima koji su se održali tri godine nakon, narodnjaci su pokazali svu svoju snagu. Naime, uoči tih izbora odlučeno je da dotadašnjeg načelnika iz tabora narodnjaka Franu Tripala zamijeni mlađi kolega, također narodnjak, Petar Tripalo. Koliko je snaga autonomaša opala potvrđuje činjenica da je potonji obnašao dužnost načelnika čak trideset godina, točnije do 1906. godine.[211] U međuvremenu su se održali i novi izbori, izbori koji su doveli do konačne pobjede narodnjaka i pada Antonija Bajamontija, dvadesetogodišnjeg načelnika Splita i glavnog vođe autonomaša. Pad autonomaša u Splitu

[207] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 107-109.
[208] Vrgoč M., „Hrvatski narodni preporod u Sinju – pobjede narodnjaka na izborima 1868., 1869. i 1870. godine", str. 22.
[209] Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 176.
[210] Isto, str. 176.
[211] Isto.

važan je za politiku cijele Dalmacije, a možemo ga shvatiti i kao kraj preporodnih zbivanja. Naime, u Splitu kao gospodarsko i socijalno najrazvijenijem gradu srednje Dalmacije, živio je s jedne strane, najsnažniji dio starog povlaštenog sloja kojega su činili autonomaši, a s druge strane tu su živjele i djelovale najistaknutije osobe preporodnih zbivanja u Dalmaciji koje su pripadale taboru narodnjaka. Upravo je iz tog razloga, sukob između dviju suprotstavljenih strana u Splitu trajao najduže. Često puta su događaji iz Splitske općine utjecali na događaje u drugim okolnim i manjim općinama. Isto kao što su splitski autonomaši pomagali autonomaše iz okolnih područja, tako su i narodnjaci Splita pomagali pristašama Narodne stranke iz drugih mjesta u njihovim nastojanjima ponarođivanja vlastitih općina. Osvajanjem najsnažnijeg grada srednje Dalmacije, narodnjaci su uspjeli ostvariti konačnu prevagu u višegodišnjim sukobima s autonomašima čime je označen početak kraja važnog procesa hrvatske povijesti.[212]

Kada se sagleda put koji su narodnjaci morali prijeći da bi došli do konačnog cilja, njihova pobjeda čini se još većom. U svojim su se počecima morali boriti kako sa povlaštenim činovnicima i poglavarstvima tako i sa središnjom vlasti u Beču kojoj nikako nije odgovaralo ostvarenje onoga za što su se narodnjaci najviše borili. Riječ je dakako o ujedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. S vremenom kako su se okolnosti mijenjale, tako su i narodnjaci u svojem djelovanju naglasak premjestili s pitanja ujedinjenja na proces ponarođivanja općina, odnosno uvođenja hrvatskog jezika kao službenog u javni život, dakle u upravu, sudstvo i škole. Unatoč brojnim stavkama koje su krajem stoljeća potresale stranku, kao što je primjerice razmimoilaženje njezinih članova koje je dovelo do rascjepa unutar iste[213], neupitno je da je ista ostvarila veliki uspjeh.

---

[212] Stančić, Nikša. „Pobjeda Narodne stranke na općinskim izborima u Splitu 1882. god. i problem periodizacije narodnog preporoda u Dalmaciji.“, u: *Hrvatski narodni preporod u Splitu: u povodu stogodišnjice ponarođenja splitske općine 1882., presudne pobjede narodnjka nad autonomašima u Dalmaciji*, ur. Duško Kečkemet. Split: Logos, 1984., str. 43-44.

[213] Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*: 183-200. Prvi rascjep unutar Narodne stranke dogodio se prilikom zasjedanja Carevinskog vijeća 1873. kada se vodila rasprava o uvođenju izravnih izbora za parlament. Na taj su način vlasti nastojale slomiti otpor pojedinih zemaljskih odbora. Dalmatinskim je zastupnicima dan naputak da se prilikom rasprave zalažu za obranu federalizma i onoga što je u interesu njihove zemlje, a sukladno s tim da glasuju protiv prijedloga vlade. Međutim, unatoč tomu dalmatinski su zastupnici glasovali za prihvaćanje navedenog prijedloga. Naime, isti su smatrali kako glasanjem protiv prijedloga neće dobiti ništa jer je za izglasavanje trebalo dobiti dvije trećine glasova, a njihovi glasovi ne bi učinili razliku. S druge strane, glasanjem protiv, vlada može raspustiti Sabor, a to narodnjacima koji su napokon uspjeli preuzeti vlast nikako ne odgovara. Neposluh dalmatinskih zastupnika doveo je do velikog nezadovoljstva unutar stranke. Sve je završilo tako što su petorica predstavnika napustili Narodnu stranku i osnovali novu Narodno-seljačku stranku. Potonji su poznatiji pod nazivom zemljaši po imenu glasila kojeg su pokrenuli, a zvao se Zemljak. Nova stranka ipak nije bila duga vijeka, potrajala je svega tri godine. Međutim, rascjep unutar stranke doveo je do negativnih posljedica po Narodnu stranku. Na izborima za Carevinsko vijeće od mogućih devet, osvojili su svega tri mandata, dok su autonomaši dobili čak pet (jedan su dobili zemljaši) i na taj način preoteli pobjedu. Ipak, narodnjaci su se ponovno uspjeli organizirati i nisu prokockali ono za što su se borili već desetak godina.
A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*:229.-245. Nekoliko godina nakon, točnije 1877., nove su trzavice uzdrmale stranku. Naime, prilikom rasprave o aneksiji Bosne i Hercegovine, Hrvati narodnjaci su se izjasnili za

Za početak, djelovanje Narodne stranke, kako u Dalmaciji općenito, tako i u Cetinskoj krajini rezultiralo je pobjedom nad prevladavajućim osjećajem partikularizma jer se dalmatinski puk sve više zanimao za tekovine ilirskog pokreta te se sukladno tome budila i svijest o pripadanju hrvatskoj državi koja je nekoć postojala na tim prostorima. Nadalje, zalaganje Narodne stranke dovelo je do uvođenja hrvatskog jezika kao službenog u nastavi dalmatinskih srednjih škola. Uvođenjem hrvatskog jezika kao službenog u nastavu stalo se na kraj procesu talijanizacije, a s tim i odnarođivanja dalmatinskih mladića. Osim toga, 1883. hrvatski je jezik uveden i u sudstvo tako što se sud istim morao koristiti prilikom vođenja parnica s hrvatskim strankama. Iste je godine Dalmatinski sabor donio odluku kojom hrvatski jezik postaje službenim jezikom Sabora i Zemaljskog odbora.[214] Iako nisu uspjeli ostvariti glavnu točku programa, vidljivo je kako su narodnjaci obavili velik posao te su svojim djelovanjem stvorili temelje modernoj hrvatskoj naciji i hrvatskom jedinstvu koje je ostvareno u narednom stoljeću.

Što se tiče postignuća narodnog preporoda u Sinju, kako je već navedeno, nakon izbora 1868./69. općina je pohrvaćena, hrvatski je jezik postao službenim i u uredima i u školstvu. Iste je godine došlo i do odjeljenja sudbene vlasti od političke. U općinskom su vijeću dakle, prevladavali domaći ljudi, međutim stvoreno je i c.k. kotarsko poglavarstvo u koje je ulazila sinjska i vrlička općina, a koju su vodili stranci. Osim toga, stvoreni su i istražni sudovi te služba financijske uprave.[215] Preuzimanjem vlasti u svoje ruke, narodnjaci su radili na razvoju Sinja i Cetinske krajine, a napredak se, iako ne tako velik, osjetio na brojnim poljima. Između ostalog, napredak je bio vidljiv na području prosvjete, demografskog stanja, izgleda grada kao i gospodarskih djelatnosti. Međutim, za vrijeme trajanja tridesetogodišnje narodnjačke vlasti u Sinju nije uvijek sve bilo idealno. Narod se, dijelom i iz zavisti zbog bogatstva obitelji Tripalo, nakon određenog perioda zasitio njihove vladavine pa su se u skladu s tim počele javljati i brojne trzavice. Krajem stoljeća javljaju se i nove političke opcije, pravaši i demokrati.[216] Međutim, time započinje novo razdoblje povijesti Sinja i njegove okolice, a time se i prelazi okvir koji pokriva tema ovog diplomskog rada.

aneksiju jer su u njoj vidjeli mogućnost njezinog priključenja Hrvatskoj jednog dana. S druge su se strane Srbi protivi istoj iz razloga što bi tim bio ugrožen njihov plan pripojenja potonje Srbiji i Crnoj Gori. Razmimoilaženje je išlo do te mjere da su Srbi prilikom izbora za Carevinsko vijeće 1879. glasali u korist autonomaša, a ne narodnjaka. Isto tako, od tog su trenutka smatrali kako se Dalmacija treba ujediniti s Bosnom i Hercegovinom, a ne Hrvatskom.

[214] Novak G., „Narodni preporod u Dalmaciji“, str. 84.

[215] Soldo, Josip Ante. „Pobjeda pravaša u Sinju.“ *Cetinska vrila,* 2 (1994), str. 9.

[216] Soldo, Josip Ante. „Odrazi kulturnih utjecaja tijekom posljednja tri stoljeća u varoši Sinja“ Historijski zbornik 43, 1 (1990), str. 191.

6. Istaknuti pojedinci narodnog preporoda u Sinju i Cetinskoj krajini

Vodeću ulogu Hrvatskog narodnog preporoda u Sinju, uz varoške i seoske zemljoposjednike, preuzeli su sinjski franjevci, posebice gimnazijski profesori. Isti su se tijekom svojeg školovanja na stranim sveučilištima u Beču, Grazu, Padovi i Veneciji upoznali s preporodnim zbivanjima u Europi, posebice s talijanskim *Risorgimentom*[217] koji je na njih ostavio veliki utisak. Općenito se može reći kako je studiranje na stranim sveučilištima podignulo intelektualnu razinu pojedinaca koji su se sve više zanimali za revolucionarna zbivanja diljem Europe. Istovremeno su za vrijeme studiranja bili upoznati sa stvarnim stanjem Monarhije koja je, u odnosu prema druge europske države, bila zaostala. Stoga nije bilo isključeno da se, zbog spomenutog buđenja talijanskog nacionalizma, pojave i talijanske pretenzije na Dalmaciju koju Monarhija ne bi uspjela zaštititi. Svoju bojazan opisao je i fra V. Šalinović 1870.

„Teško nama da nas tko napane, Bosnu nama turski konji gaze, a s Hrvatim pripričene staze, a od juga priko mora sinja, u potaji silna vatra tinja, pa se bojat da nam jednom bukne, da nam narod oprlen jaukne.“[218]

Izlaz iz takve situacije, sinjski su franjevci, vidjeli u onomu za što se zalagao ilirski pokret koji je, između ostalog, zagovarao povezivanje Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom te uvođenje jedinstvenog hrvatskog jezika kao službenog. Franjevci, koji su uglavnom potekli iz seoskih sredina, nisu mogli prekriženih ruku gledati na nedaće kojima je svakodnevno bio izložen dalmatinski puk, nasilno odvojen od matične zemlje Hrvatske. Nametanju talijanizacije i povlaštenom talijaniziranom činovničkom i trgovačkom sloju kojega su činili stranci ali i odnarođeni Cetinjani, odgovorili su strpljivim i ustrajnim radom na buđenju nacionalne svijesti među neukim seoskim pukom. Upravo je usmjerenost na seosku masu rezultirala velikim brojem pristaša narodnjaka, a time i masovnošću njihova pokreta.[219] Tijekom preporodnog razdoblja djelovali su brojni franjevci, međutim najistaknutiji su bili fra Ante Konstantin

[217] Pojam Risorgimento označava pokret talijanskog naroda u 19. stoljeću čiji je cilj bio ujedinjenje niza feudalnih talijanskih državica u jedinstvenu Kraljevinu Italiju. Najistaknutije osobe talijanskog pokreta bili su: Giuseppe Mazzini, Giuseppe Garibaldi, grof Cavour i Viktor Emanuel II, prvi kralj Kraljevine Italije.
[218] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860.-1870,* str. 113-114.
[219] Soldo, Josip Ante. „Uloga franjevaca Provincije presvetog otkupitelja u borbama za ponarođivanje općina u Dalmaciji.“ u: *Dalmacija 1870*, ur. Dinko Foretić. Zadar: Matica Hrvatska, 1972. , str. 274.-275.

Matas[220], fra Jakov Grupković[221] i fra Špiro Tomić[222] tako da će se ovaj diplomski rad najviše usmjeriti na prikaz njihova djelovanja. Osim franjevaca, u borbi za ujedinjenje i ponarođivanje sinjske općine istaknuli su se i brojni civili. Među sinjskim varoškim obiteljima koje su se najviše istaknule tijekom preporodnog razdoblja u Sinju posebno treba istaknuti obitelj Tripalo i Masovčić.

6.1. Franjevci

6.1.1. Fra Ante Konstantin Matas

Idejni nositelj i glavni protagonist Hrvatskog narodnog preporoda u Sinju bio je franjevac Ante Konstantin Matas, ravnatelj *Javnog višeg hèrvatskog gimnazija u Sinju.* Slično kao i kod ostalih zagovaratelja preporoda, Matas se tijekom školovanja u Beču upoznao s revolucionarnim previranjima u Europi, a poseban je utisak na njega, kao i na većinu hrvatskih đaka u Beču, ostavila ideja panslavizma. Tekovine novog vremena polako je usvajao, da bi konačno neke od njih, po povratku u Sinj počeo primjenjivati. Osim što je dobro poznavao povijest i zemljopis, Matas je bio odličan govornik koji je tijekom svojih nastupa lako pridobivao cetinski puk. Kako se odmah po dolasku u Sinj uhvatio u koštac sa gorućim pitanjem koje je prevladavalo u dalmatinskom i hrvatskom političkom životu, vlasti su ga prepoznale i etiketirale kao opasnog neprijatelja, optužujući ga pritom za širenje opasnog panslavizma. Tijekom višegodišnje borbe narodnjaka i autonomaša u Sinju, Matas se prometnuo u glavnu osobu ili drugim riječima, glasnogovornika narodnjaka koji se nije susprezao raspravljati o svim problemima koji su pogađali kako Cetinsku krajinu, tako i pokrajinu Dalmaciju. Pa ipak, unatoč živoj politici koju je provodio, politički mu protivnici nisu mogli naći stvarnu manu u njegovom neporočnom životu.[223] Matasa kao preporodnog djelatnika u velikoj je mjeri krasila strpljivost, ustrajnost i upornost koja je vidljiva i prilikom svečane večere održane u čast zajedničke pobjede autonomaša i narodnjaka tijekom općinskih izbora 1865., a kojoj je prisustvovao splitski autonomaš Bajamonti. Naime, Bajamonti se prvotno Sinjanima obratio na talijanskom jeziku na što je stigao Matasov odgovor na

[220] Ante Konstantin Matas (1833-1884.) nakon studiranja u Beču vraća se u Sinj gdje obavlja funkciju ravnatelja Gimnazije sve do 1878. kada odlazi u Dubrovnik gdje također postaje ravnatelj škole.
[221] Jakov Grupković (1833-1911.) nastavnik u Sinju i Splitu. Zanimljiv je podatak da Grupković javno, preko lista „Draškov raboš", isticao svoje srpstvo.
[222] Špiro Tomić (1830-1888.)
[223] Soldo J. A. „Uloga franjevaca Provincije presvetog Otkupitelja u borbama za ponarođivanje općina u Dalmaciji", str. 276-277.

hrvatskom, pa Bajamontijev ponovno na talijanskom, Matasov na hrvatskom sve dok Bajamonti nije popustio i Sinjanima nazdravio na hrvatskom jeziku. Kako je njegov rad, kao i rad narodnjaka općenito, s vremenom nailazio na sve više pristaša, tako su rasle i lažne optužbe koje su mu autonomaši pripisivali. Tako je s vremenom Matas postao glavni trn u oku autonomaša pa gotovo da i nije izišao broj njihovih novina u kojima se ne bi grdio njegov rad. Primjerice, tijekom izbora 1868. autonomaška *Il Dalmata* pisala je kako Matas predstavlja „kamen spoticanja u svakom pitanju" te je „svojim nemirnim karakterom uspio ogorčiti duhove te on i danas podržava mržnju".[224] Da je Matas bio jedna od važnijih ili čak najvažnija karika u taboru narodnjaka govori već spomenuta činjenica da je isti tijekom izbora 1860/61., zbog prevelikog utjecaja na cetinjski puk, privremeno morao napustiti Sinj. I u narednim su izborima autonomaši nastojali barem na nekoliko dana protjerati Matasa iz Sinja protestirajući kod namjesnika da ukloni iz Sinja „fratre buntovnog karaktera", međutim nisu uspjeli.[225] I kada je došlo do kratkotrajne suradnje narodnjaka i autonomaša, Matas je bio jedan od razloga zašto je došlo do ponovnog razdvajanja. Autonomaši naime nisu mogli podnijeti da je potonji dobio mjesto u vijeću pa su zahtijevali da se njegov izbor za vijećnika poništi. Za kraj, da je Matas autonomašima predstavljao najveću opasnost potvrđuje i dopis sinjskog poglavara zagriženog autonomaša Laneve Namjesništvu u Zadru, datiranog 1869. U dopisu se Laneva najviše osvrće na Matasa i Grupkovića pa tako navodi „Prvi, lukaviji i inteligentniji, moralni je začetnik i rukovodilac, pripremalac i upravljač svake akcije, i to tako vješt da se nikada ne izlaže. On je onaj koji je za pokrajinskih izbora 1861. godine držao prevratne i vladi neprijateljske propovijedi."[226] Pa ipak, iako su autonomaši radili sve da Matasa diskreditiraju kako pred državnim, tako i crkvenim vlastima, redovničkim poglavarima te na koncu i pred narodom, u tome nisu uspjeli. Napor koji je Matas uložio u zauzimanje za cetinski puk i prosperitet područja na kojem živi, nadaleko je prepoznat. Od mladenačkih dana bio je prožet domoljubljem za kojeg se zalagao i kojemu je ostao vjeran do kraja života. Osim što je svojim djelovanjem ostavio dubok trag u političkoj povijesti Sinja i Cetinske krajine, Cetinjane je zadužio i na brojne druge načine. Između ostalog, kao ravnatelj Gimnazije radio je na obrazovanju cetinjske mladeži, otvaranju čitaonice te osnivanju kazališta. Nadalje, njegovom se zaslugom započelo sa sustavnim arheološkim istraživanjem u Čitluku kraj Sinja, a bio je i jedan od osnivača Arheološke zbirke u Sinju. Neupitan je dakle, njegov doprinos gradu Sinju čija je jedna ulica nazvana njemu u čast. Svoj višegodišnji rad u Sinju, prekinuo je 1878. kada

[224] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 86.
[225] Isto, str. 77.
[226] Isto, str. 88.

ga je zamijenio Dubrovnikom gdje je radio kao ravnatelj gimnazije. Prilikom odlaska iz Sinja, za vrijeme svečane proslave koja se održala 24. rujna 1878., a na kojoj je bio prisutan „ogroman broj naodličnijih mješćana, zastupane bijahu i sve vlasti crkovne, građanske i vojničke" načelnik Petar Tripalo uputio mu je sljedeće riječi:

„Učitelj, rodoljube i uzor-značaju! Tobom se ponosim ne samo ja tvoj učenik, koga si hrvatskim čuvstvom zadahnuo, nego vas Sinj i sva naša krajina! Jer, ako se sada dičimo narodnošću našom; ako je varoš česmami narešen; ako je gorom nakićen; ako nas glasba razveseliva; ako smo što naučili, tvoja je najviša zasluga!"[227]

Svoju je zahvalnost, kao i zahvalnost ostalih Cetinjana, Tripalo iskazao i kroz proglašenje Matasa počasnim sinjskim građaninom.[228]

Kako u početku nisu imali glasilo preko kojega bi promicali svoje ideje, narodnjaci su često puta posezali za kratkim knjižicama ili brošurama. Jednu je takvu, pod nazivom *Glas Hervatsko-Slovinski iz Dalmacije,* napisao i Matas. Ista je označila početak hrvatskog narodnog preporoda u Sinju. Matasova je brošura nastala kao reakcija na tekst anonimnog autora, koji je, umjesto da se potpiše imenom i prezimenom, na kraju teksta stavio tri zvjezdice. U listu *La Voce dalmatica,* autor prozvan *Trozvjezdan,* pisao je o potrebi izdavanja zemljišnih knjiga na talijanskom jeziku, jeziku škole, ureda i uopće javnog života. *Trozvjezdan* je u navedenom tekstu, između ostalog napisao sljedeće

„Naš nas je Paravia nazvao Slavenima po narodnosti, Talijanima po civilizaciji. I doista malo bi se koji od nas usudio pisati ilirskim jezikom, a samo neznatan broj njemačkim. Župnički registri, osim vrlo malo izuzetaka, poreske knjige, notarski zapisi, svakovrsni dokumenti isključivo su talijanski pisani. Talijanski jezik je jezik javnih i privatnih poslova, škola, kazališta i novina, koje se čitaju. Na talijanskom jeziku propovijeda se riječ božja..."[229]

Potonje riječi izazvale su niz reakcija među kojima se posebno istaknula Matasova brošura koja je u pet poglavlja obuhvatila nekoliko važnih problema. Može se reći kako je brošura nastala kako bi raskrinkala laži izrečene u *Trozvjezdanovom* tekstu gdje se govori o Dalmaciji kao talijanskoj državi. Matas na vrlo zanimljiv, metodičan i uvjerljiv način pobija sve navode Trozvjezdanovog teksta pritom koristeći argumente za svaki od njih. Za početak, Matas komentira Trozvjezdanove izjave o prevladavajućem talijanskom jeziku te se pita tko bi

[227] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.,* str. 118.
[228] Isto.
[229] Buljac, Miljenko. „Sugestivnost i snaga Matasovih polemičkih rasprava na početku hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji". *Crkva u svijetu* 44, 2 (2009), str. 222.

to prigrlio tuđinski jezik i zanemario plemeniti, materinski jezik?[230] Dalje iznosi svoj stav o Trozvjezdanovu mišljenju kako bi malo ljudi uopće pisalo ilirskim jezikom. Matas se dakako ne slaže te svoj odgovor potkrepljuje argumentom kako u primorskim gradovima ima svega 800 autonomaša, a „u ostalim pak miestim Dalmacije tih Talijana neima, ter neima, izuzamši jedino činovnike, koji su više duhom nego li jezikom Talijani.“[231] Usporedbe radi, on zastupa narodne želje 400 000 dalmatinskih Hrvata pa se stoga pita zar zbog šačice Talijana treba potalijaniti „dalmatinske Slovince”?[232] U nastavku brošure autor donosi niz razlika između talijaniziranog, povlaštenog sloja i potlačenog zagorskog puka. Dok Talijani, koji su uostalom manjina u Dalmaciji, uživaju talijanski kao službeni jezik, posjeduju vodu, ceste, liječnike i župnike, učionice i niz drugih privilegija, dotle su seljaci izloženi velikoj neimaštini. Matas o dalmatinskim seljacima piše sljedeće

„U carskoj vojsci služimo (...), danjke caru plaćamo, (...) obićanim od Talijanaca vladanim i upravljanim težke porjeze dajemo i do gole duše oglodjani smo. (...) nigdi ništa svoga neimamo i ništa neuživamo: voda neimamo, nego blatom žedju gasimo, liečnike plaćamo, a brez liečnika umiramo; za učione plaćamo, a brez pučkih učionah gojimo se i živemo u tuposti i neznanstvu; u obrtnostim ni pojma neimamo, kršnim se putim ko kozjač veremo, a duhovne pastire našim zalogajim plaćamo.“[233]

Nadalje, ističe kako su dalmatinski Talijani osigurali stipendije svojoj djeci, a ostalima, ukoliko se žele obrazovati, nije preostalo ništa drugo nego ići u pope ili fratre. Stoga on smatra prijeko potrebnim osigurati jačanje prosvjete u dalmatinskom selu koji se mora uključiti u politički život svoje zemlje. Prema svemu navedenom, dalmatinski je puk dijelio na dvije skupine, građanstvo koje je nazivao Talijanima te puk hrvatsko-dalmatinski. Glavni razlog takve podjele bio je talijanski jezik. Treba svakako istaknuti i da je Matas bio svjestan okolnosti toga vremena i znao je kako promjene kojima on teži neće doći preko noći. Naprotiv, smatrao je potrebnim da prođe neko vrijeme i da sazriju uvjeti za ostvarenje istih. Kao i većina preporoditelja, osim ujedinjenja, zalagao se i za uvođenje hrvatskog jezika kao službenog. U tom smislu, kao što je netom navedeno, Matas nije zahtijevao da se isti odmah uvede na cijelo dalmatinsko područje, naprotiv, smatrao je da se hrvatski treba koristiti tamo gdje za to postoje uvjeti. Do tada, naglašavao je da treba raditi sve kako bi isti jednog dana zaista postao službenim jezikom cijele Dalmacije. Predviđao je kako bi se prijelaz s talijanskog na hrvatski

[230] Buljac, M. „Sugestivnost i snaga Matasovih polemičkih rasprava na početku hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji“ , str. 226.
[231] Matas, Ante Konstantin. *Glas hrvatsko-slovinski iz Dalmacije*, Zagreb: Brzotisak Albrechta, 1860., str. 18.
[232] Buljac M., „Sugestivnost i snaga Matasovih polemičkih rasprava na početku hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji“, str. 228.
[233] Vrgoč, Martin. „Hrvatski narodni preporod u Sinju I.“ *Cetinska vrila* 1, 2 (1993), str. 22.

jezik trebao ostvariti za otprilike dvadesetak godina.[234] Isto tako, Matas nije poricao vrijednost talijanskog jezika, dapače, vidio je u njemu praktičnu vrijednost. Naime, u navedenoj je brošuri izjavio „priznajem, da je dobro znati i ciganski, a kamoli ne jezik svojih susjeda, ter radi obećanja trgovačkoga, da je italijanski gdje kojem Dalmatincu potriebit.“[235] Međutim, koliko god tuđinski jezik, u ovom slučaju talijanski, bio praktičan u svijetu, isti ne može vrijediti ništa više od materinskog, hrvatskog jezika za kojeg Matas piše da je „tvornim česticam i oblicim prebogat, zvukom sladak, izrazom kriepak i blag u isto doba, u riečih sastavljanju gibak, i svakostručnoga izobraženja sposoban, koj jur jednu književnost posjeduje, kojom, ako duševne okolovštine, pri kakvim ona na sviet zenù, promotrimo, i izobraženiji bi se narodi ponositi mogli”.[236]

I Matasova je brošura izazvala niz reakcija, kako pozitivnih tako i negativnih. Sinjski pretur Dešković obavijestio je Namjesništvo kako po Sinju kruži Matasova brošura pa zahtijeva hitnu intervenciju. U svojem dopisu Dešković piše:

„Po varošu kruži Matasova brošura. Svojim neuglađenim pisanjem o jeziku i položaju hrvatskog pučanstva u Dalmaciji pisac sije razdor, raspaljuje strasti, napda državnu upravu. Brošura potpada pod kazneni zakon. Trebalo bi je što prije zaplijeniti. Matas ima vjerojatno 500 primjeraka kod sebe. Mnogo je primjeraka razaslao po Pokrajini. Trebalo bi prema brošuri postupiti svagdje jednako. Slučaj je hitan. Što se tiče sinjskih franjevaca, svi su oduševljeni panslavisti osim dvojice-trojice. Svoje panslavističe ideje propagiraju među učenicima svoje gimnazije i nastoje za njih pridobiti varošane. Kao vođe ističu se fanatički profesori Matas i Mlinar, obojica vrlo žestoka karaktera. Trebalo bi obojicu odmah odalečiti iz Sinja.“[237]

Osim njega, zanimljiva je i reakcija splitskog načelnika Bajamontija koji ju prilikom sjednice splitskog općinskog vijeća naziva „odvratnom knjižicom“ koja navodno nije naišla na odobravanje cetinskog puka.[238]

Kao reakciju na Bajamontijev komentar svoje brošure, Matas izdaje novu pod nazivom *Šilo za ognjilo*. Tijekom svojeg govora u splitskom općinskom vijeću, održanom 23. prosinca 1860., Bajamonti se obrušio na Matasa i sve narodnjake pogrdno ih nazivajući buntovnicima, izdajnicima i nasilnicima.[239] Kako bi dokazao da je laž sve ono što je Bajamonti izrekao tijekom sjednice općinskog vijeća, Matas je posegnuo za drugom brošurom. Na samom početku upozorava Bajamontija na Strossmayerove i Pavlinovićeve povijesne dokaze o pravu

[234] Vrgoč, M. „Hrvatski narodni preporod u Sinju I.“, str. 22.
[235] Isto.
[236] Matas A. K., *Glas hrvatsko-slovinski iz Dalmacije*, str. 17.
[237] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 22.
[238] Isto, str. 13.
[239] Isto, str. 15.

ujedinjenja, a zatim iznosi i svoje stavove o pravu Dalmacije na „sdruženje s ostalim srodnim pokrajinama carstva austrijskoga“[240], pravu koje splitski načelnik poriče ne dajući pritom valjane argumente. Matas na iznimno zanimljiv način donosi čitavu interpretaciju hrvatske povijesti, pa budući da se koristi znanstvenim dokazima koji potvrđuju tezu o životu Hrvata na dotičnom prostoru još od davnih vremena, ne ostavlja mjesta za moguće pobijanje njegovih navoda. Zanimljivo je uočiti kako se Matas Bajamontiju obraća sa „sjajni gospodine Načelniče splitske općine“[241] ili samo „Gospodine“[242]. Međutim, istovremeno ga oslovljava sa „Ti“[243], a ne „Vi“ ali ga isto tako ni u jednom trenutku ne omalovažava koristeći pogrdna imena i psujući, kako je to činio Bajamonti. Kao što je navedeno, cijela je brošura prožeta brojnim dokazima o pravu ujedinjenja te je potkrijepljena primjerima kako na području Dalmacije žive isključivo Hrvati. Naime, nadovezujući se na Bajamontijevu izjavu „najbolje za sad ne biti ni Talianim, ni Slavjanim, već Dalmatincim, a nipošto pak za sad Slavjanim“[244], Matas piše:

„Gospodine! mi kakav mu drago ustav, kakav mu drago politični život imali, s kim mu drago združeni bili, kakav mu drago jezik govorili, čiji mu drago podložnici bili, mi ćemo se vazda Dalmatinci zvati (...) Ali tih Dalmatinaca kao naroda nejma, već samo u glavam vas Dalmatinskih Taliana, koji pod tim geografičnim imenom vašu talianštinu zaklanjate i protiva svakoj zakonitosti i protiva duhu vrimena hoćete, da joj izključivo vladanje nad nami oderžite.“[245]

Nastojanja autonomaša da od Dalmacije učine talijansku državu, po Matasu se nikada neće moći ostvariti jer se potonja od njih razlikuje po „geografičnom položaju, po etnografičkom i političkom odnošaju“[246] Na koncu, zaključuje da se protivnici ujedinjenja istom mogu suprotstavljati koliko god žele, raditi što god misle da će ga spriječiti, ali jedno moraju znati, a to je da se:

„Hervatstvo u Dalmaciji probudilo i jur zagazilo stazom svog vlastitog razvitka (...) Misli o Hervatstvu od 1840 u Dalmaciji posijane i dosad podrasle, već nevehnu! Mlado svećenstvo Dalmatinsko sasvim jih je prigerlilo, a i mladi naraštaj u obće u serce ih je ukorenuo, ter jih triznenim ponašanjem i dubokim naukom hrani i goji.“[247]

Čitajući Matasove brošure može se osjetiti zanos i ushićenost kojom autor piše želeći obraniti pravo Dalmacije na sjedinjenje s matičnom zemljom. U obje je brošure, pisane u obliku

[240] Matas, Ante Konstantin. *Šilo za ognjilo*, Split: Zbornik Kačić, 1989, str. 4.
[241] Isto, str. 1.
[242] Isto, str. 5.
[243] Isto, str. 1.
[244] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860.-1870.*, str. 16.
[245] Matas A. K., *Šilo za ognjilo*, str. 10.
[246] Isto, str. 22.
[247] Isto, str. 24.

rasprave, vidljivo zavidno poznavanje povijesti. Njegov stil pisanja prožet je objektivnošću jer se tvrdnje koje iznosi temelje na povijesnim činjenicama kojima autor vješto barata. Iako je kroz cijeli tekst vidljiva doza emotivnosti, ono ipak ne gubi na svojoj znanstvenosti. Autor se pokazao kao vješti stilist koji na vrlo organiziran način oblikuje sadržaj o kojem želi govoriti. Na slikovit način opisuje prilike dalmatinskog društva koristeći se pritom brojnim metonimijama koje ostavljaju snažan utisak na čitatelja. Osim što se pozivao na povijesne izvore, Matas je čitatelje upućivao i na živući narod kao važnu kariku koja se često zanemaruje pa njezina budućnost ovisi o odlukama nekoliko povlaštenih pojedinaca. Takav je slučaj zabilježen u trenutku kada Bajamonti, zajedno sa poglavarima većine ostalih dalmatinskih općina, donosi odluku protivljenja ujedinjenju ne pitajući pritom narod za njegove želje. Stoga mu se Matas obraća u svojoj brošuri sljedećim riječima:

„…već upitaj one Tvoje varošane, Solinjane, Kasteljane, Poljičane, Cetinjane, Zagorane, u jednu rič jednog po jednog raspitaj sve naše težake, koji skula talianskih nepohadaše, kojim jezikom govore? Odgovorit će Ti: Hervatskim. Upitaj one, što no nose tisne gaće, cerljene kape, ječerme i haljetke, kako se zove ona nošnja, oni kroj odiće? Odgovorit će Ti: Hervatski. A znaš li Gospodine, da što mi zovemo Hervatski ili Horvatski, Hrvatska ili Horvatska zemlja, to Latini zvaše Chorvatus, Chorvatia, što u vašem jeziku talianskom, zvoni Croato, Croazia? Kako dakle možeš reći: — Dalmazia non era Croata? (...) kad Ti 400,000 cérljenih kapa protivno svidoči, da oni negovore nikim jezikom Slovinskim, već izvisino i istinito govore jezikom Hérvatskim i živu po Hrvatskom običaju? “[248]

Lako je s današnjeg stajališta govoriti o velikoj važnosti Matasovih brošura bilo u povijesnom, književnom ili kulturološkom smislu. Međutim, vrijednost potonjih prepoznali su i njegovi suvremenici koji su ih objeručke prihvatili pa su iste dale snažan zamah hrvatskom narodnom preporodu u Sinju kojega laži i obmane autonomaša više nisu mogle zaustaviti.

6.1.2. Fra Jakov Grupković

Matasa je u njegovim nastojanjima oko buđenja nacionalne svijesti u Cetinskoj krajini pratio nešto žešći Jakov Grupković, također franjevac. Kako je u svojim nastupima žustrije branio svoje ideale, često je puta bio glavna tema autonomaških članaka. U prethodnom je poglavlju napisano koliko je Matas smetao autonomašima, međutim isti nisu mogli naći mane njegovu neporočnom životu. No, s Grupkovićem je bilo drugačije. Naime, autonomaški su listovi često izvještavali o njegovim navodnim pohodima krčmama, gostionicama i zabavama

[248] Matas A. K., *Šilo za ognjilo*, str. 16-17.

u Čitaonici, održavanju predizbornih skupova po selima, podmićivanju glasača ili pak provociranju političkih protivnika. O takvom navodnom ponašanju Grupkovića i ostalih franjevaca, autonomaši su redovito upozoravali redovničke poglavare koji su neposlušnim franjevcima izricali kazne. Nesuglasice između Grupkovića i njemu nadređenih, naposljetku su dovele do napuštanja franjevačkog reda i prelaska u svjetovno svećenstvo.[249] Isto kao Matas, i Grupković je reagirao na Bajamontijev govor u vijeću brošurom *Zaorija na talijanstvo svoje. Jedan Dalmatin*. Iako Matasove i Grupkovićeve brošure u svojoj osnovi imaju isti cilj, između njih ipak postoje razlike. Dok je Matas u svojim brošurama vješto organizirao sadržaj, dotle se u Grupkovićevom tekstu dosta teže snaći. Kosor piše kako se često ne zna gdje mu rečenica počinje, a gdje završava.[250] Pa ipak, Grupkovićeva je brošura itekako utjecala na tijek preporodnih zbivanja u Sinju i Cetinskoj krajini. U njoj Grupković kritizira školski sustav koji preko talijanskog kao službenog jezika radi na odnarođivanju dalmatinske mladeži. Kako bi učenike što više privukli, profesori pred njima hvale talijansku kulturu, njezine duždove, plemiće i junake. S druge strane, o slavenskim zemljama govore kao zaostalim, a o njezinim narodima kao primitivcima i barbarima.[251] Da bi se narod oslobodio od robovanja tuđinskom vladaru, potrebno je probuditi nacionalnu svijest i raditi sve kako bi hrvatski jezik zbacio s prijestolja talijanski vršeći stalni pritisak na one koji o tome odlučuju, zato on kaže „Živa im mira nedajte!“.[252] Kao student u Beču, i Grupković je bio upoznat s idejom panslavizma pa je, pozivajući na ujedinjene, sanjao da se „domovina naša prosine od Solina do Moskve, od Visa do Arhangela, od Međuzemnog do Ledenog mora, a barjak naš bilim svitom vijuć slovinsko ime bilim svitom proslavi“.[253] Slično kao i Matas, i Grupković smatra potrebnim pokretanje časopisa u kojima bi se iznosile nacionalne ideje i pobijale laži kojima autonomaši svakodnevno truju narod.[254] Grupković je zaista ulagao velike napore u obrazovanje cetinskog puka, između ostalog velika je njegova zasluga i u otvaranju Čitaonice cetinske o čemu izvještava dopisnik *Il Dalmate* koji podrugljivo piše da će „čitaonica u Sinju biti njegova pobožna želja sve dok mu ne priteknu u pomoć sindici i sakristani“[255] Pa ipak, isti list kasnije govori da su narodnjaci uspjeli u svojemu naumu o osnivanju čitaonice ali ni tada dopisnik *Il Dalmate* ne propušta priliku umanjiti vrijednost njihova rada. U članku se, između ostalog,

[249] Soldo A. K., „Uloga franjevaca Provincije presvetog Otkupitelja u borbama za ponarođivanje općina u Dalmaciji“, str. 277.
[250] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 16.
[251] Isto, str. 17.
[252] Perić, Ivo. „Početna postignuća dalmatinskih narodnjaka u borbi za ponarođivanje školstva.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 6, 1 (1974), str. 62.
[253] Isto.
[254] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 19.
[255] Isto, str. 37.

navodi kako Grupković nije mogao naći dovoljan broj ljudi koji bi se učlanili u čitaonicu, pa je išao po okolnim selima moleći seljake za potpis.[256] Nažalost po autonomaše, već je opisano kako su, uz sve poteškoće na koje su nailazili, Grupković i suradnici uspjeli otvoriti čitaonicu koja je postala mjestom kulturnog uzdizanja i buđenja nacionalne svijesti. Iz svega navedenog, lako je zaključiti kolika je bila uloga Jakova Grupkovića u povijesti Sinja i njegove krajine. Zanesen hrvatskim preporodnim pokretom pozivao je dalmatinski puk da „jedinstvom, slogom, ljubavlju i ozbiljnosti – osvitlaju lice sada za vavik krasnoj Dalmaciji našoj.“[257]

5.1.3. Fra Špiro Tomić

Iako su franjevci kao kolektiv učinili mnogo za Hrvatski narodni preporod u Sinju, posljednji pojedinac kojemu će biti posvećeno nešto više riječi jest fra Špiro Tomić. Premda ga se možda ne ističe toliko kao primjerice, Matasa ili Grupkovića ipak, njegova je zasluga u ponarođivanju Sinjske općine velika. Kao i ostatak franjevaca, i Tomić je s tugom u srcu gledao na nedaće naroda čiji je pripadnik i sam bio. Zabilježeno je kako je još od mladih dana prijateljevao sa splitskim narodnjacima, a bio je i član društva *Ne boj se*.[258] U Sinju je Tomić obavljao funkciju gvardijana, a bio je i profesor u sinjskoj Gimnaziji. Svoj je položaj iskoristio za promicanje narodnjačkih ideala gdje se svesrdno zalagao za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Kao gvardijan, bio je izložen stalnim pritiscima koji su pristizali od strane autonomaša čiji je cilj bio vršiti utjecaj na djelovanje kako gvardijana, tako i cijele franjevačke zajednice. Tako mu je primjerice 1861., okružni poglavar Buratti iznio naputke viših vlasti kako se imaju ponašati sinjski franjevci po pitanju ujedinjenja. Međutim, kako je već opisano, prilikom izbora koji su se održali te iste godine, franjevci se nisu pokolebali. Naprotiv, nastavili su raditi na osvješćivanju naroda. To je dakako uzrujalo vlasti koje su prijetnjama nastojale ukrotiti franjevce i narodnjake. Tomiću je tom prilikom upućena Nota u kojoj su ispisane laži o neprijateljskom raspoloženju franjevaca, napose Matasa, prema državnim vlastima. Tomiću je u toj istoj Noti rečeno kako će on, kao gvardijan, odgovarati za ponašanje sinjskih fratara. Međutim, sinjski se gvardijan nije obeshrabrio, Notu je nazvao lažnom te je stao u obranu svoje braće.[259] Dosljedan je ostao i u vremenima koja su uslijedila, pa unatoč prijetnjama, klevetama i optužbama kojima je svakodnevno bio izložen nije gubio volju za radom među narodom kao ni nadu u bolje sutra. Iako su autonomaši smatrali kako za

[256] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 37.
[257] Perić I., „Početna postignuća dalmatinskih narodnjaka u borbi za ponarođivanje školstva“, str. 62.
[258] Soldo J. A., „Uloga franjevaca Provincije presvetog Otkupitelja u borbama za ponarođivanje općina u Dalmaciji“, str.277.
[259] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 29-30.

Sinj neće biti mira dok ga Tomić i njegovi *suborci* ne napuste, isti su ostali u lijepom sjećanju Sinjana. Naime, Tomić je uz dosljednost koja ga je krasila, zapamćen kao vedar, razborit, blag, ljubazan i dobar franjevac koji je težnje naroda stavljao na prvo mjesto.[260] Zahvalnost za sve što je učinio za Sinj i njegovu krajinu, iskazali su prilikom njegova pogreba „zastupnici, Općinsko upraviteljstvo, učiteljski sborovi, gimnazija i realka, sve vlasti, odlično građanstvo i nebrojeno pučanstvo.“[261]

6.2. Sinjske varoške obitelji

6.2.1. Obitelj Tripalo

Među najistaknutijim pojedincima civilima Hrvatskog narodnog preporoda u Sinju izdvajaju se članovi obitelji Tripalo. Potonja vuče korijene iz sela Brišnik, kraj Tomislavgrada, a u Cetinsku je krajinu stigla koncem 17. stoljeća. Naime, tada se, bježeći pred Turcima, Grgo Tripalo sklonio u selo Košute kraj Trilja. Početkom 18. stoljeća, njegov sin Mate napušta Košute i odlazi u Sinj.[262] Obitelj Tripalo na političku scenu stupa sredinom 19. stoljeća kada njezini članovi postaju istaknutiji predstavnici sinjske narodnjačke opcije. Sukladno navedenom, obitelj Tripalo postaje jedna od glavnih zagovaratelja ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom te se u višegodišnjoj borbi s autonomašima, neumorno zalaže za uvođenje hrvatskog jezika u škole, općine i sudstvo. Pripadnici obitelji Tripalo među cetinjskim su pukom uživali društveni ugled kojega su stekli kao jedni od najvećih veleposjednika Cetinske krajine. Naime, gotovo da i nije bilo mjesta u Sinju gdje Tripalići, kako su ih Sinjani nazivali, nisu imali posjede. Bili su vlasnici velikih posjeda u Sinjskom i Hrvatačkom polju, kao i važnih mlinica na Cetini. Zanimljiv je i podatak koji kaže da je prilikom svog boravka u Dalmaciji 1875., car Franjo Josip I. boravio upravo u vili Tripalo [263] Osim toga, njezine je pripadnike krasio i veći stupanj obrazovanosti u odnosu na ostali cetinjski puk, koji je mahom prihvaćao ideje koje je potonja propagirala. Jedan od razloga zbog kojega su bili rihvaćeni od strane dobrog dijela cetinskog puka leži u njihovoj empatiji prema sumještanima. Navedeno potvrđuje priča u kojoj Frane Tripalo i jedan siromašni sinjski seljak igraju glavne uloge. Naime, potonji, zbog svojeg ponosa, nije želio primiti izravnu materijalnu pomoć koja mu je bila potrebna, pa je stoga Frano na zanimljiv način riješio problem. Seljaku

[260] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 117.
[261] Isto, str. 118.
[262] Brković, Daria. *Sinj: pogled na stvaranje jednog grada*. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj, 2012., str. 53.
[263] Isto.

je povjerio čuvanje svojeg psa Bele kojemu je slao velike količine hrane, koja je zapravo bila namijenjena seljaku i njegovoj obitelji.[264] Od početka 1860.-ih godina, pripadnici obitelji Tripalo redovito su sudjelovali u radu općinskog vijeća. Neki od istaknutijih pripadnika obitelji Tripalo koji su se istaknuli u borbama za ponarođivanje općine bili su: Stipe Tripalo, dr. Ante Tripalo, Frane Tripalo i Frane Tripalo Stipin, Bože Tripalo, Josip Tripalo, Nikola Tripalo i Petar Tripalo. Kako je vrijeme teklo tako su i neki od njih postajali sve značajni za politiku Sinjske općine. Tako je primjerice, tijekom općinskih izbora 1865., za jednog od prisjednika izabran Frano Tripalo.[265] Njegov rođak, imenjak, predvodio je narodnjake za vrijeme općinskih izbora 1869. nakon čega postaje načelnikom općine.[266] Godinu dana kasnije, za vrijeme izbora za Dalmatinski sabor, za predstavnika sinjske općine izabran je dr. Ante Tripalo.[267] Kako su ušli u politiku i osjetili njezine čari tako je više nisu ni napuštali. Mladi Petar Tripalo, kako je već navedeno, 1876. izabran je za sinjskog načelnika, a činjenica da je tu funkciju obnašao čak trideset godina govori koliko je povjerenje naroda uživao. Osim toga, i on je bio jedan od sinjskih zastupnika u Dalmatinskom saboru u Zadru. Nakon Petra na mjesto načelnika ponovno dolazi osoba iz iste obitelji, točnije njegov sin Krunoslav. Moć i bogatstvo koje je posjedovala obitelj Tripalo s vremenom je počela izazivati ljubomoru i to najviše kod političkih protivnika autonomaša. Iz tog su ih razloga, baš kao i franjevce, u svojim novinama često klevetali, pogrdno ih nazivajući „fratarskim klikom".[268] Osim verbalnih napada, autonomaši su nerijetko i fizički napadali njih ili pak kuće u kojima su živjeli. No, to ih nije obeshrabrilo pa su u političkom životu Sinja nastavili sudjelovati i u narednom stoljeću.

6.2.2. Obitelj Masovčić

Iako su još neke sinjske obitelji[269] svojim djelovanjem pridonijele pobjedi narodnjačke opcije u Sinju, za kraj će se još spomenuti obitelj Masovčić. Kao što je slučaj kod obitelji Tripalo, i u ovoj je nekoliko njezinih pripadnika krenulo političkim putem i odigralo važnu ulogu tijekom proučavanog razdoblja. Jedan od njih bio je Marko Masovčić koji je početkom 1860.-ih godina činio jednog od sedam vijećnika u sinjskom općinskom vijeću.[270] U obrani svojih ideala stajao je i onda kada su vlasti na njega vršile pritisak. Tako je primjerice bilo

[264] Brković, D. *Sinj: pogled na stvaranje jednog grada*, str. 53.
[265] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 70.
[266] Isto, str. 93.
[267] Isto, str. 113.
[268] Isto, str. 109.
[269] Tijekom preporoda u Sinju, osim navedenih, u narodnjačkom su duhu djelovale još i obitelji Jerković, Rendić, Dedić, Stuparić i druge.
[270] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870*, str. 35.

tijekom izvanredne općinske sjednice koju je 6. kolovoza 1862. sazvao načelnik Buljan. Naime, već u početnim brojevima narodnjačkog lista došlo je do rasprave između Natka Nodila i Nikole Tommasea, uređivača dvaju politički suprotstavljenih novina. Pitanje oko kojeg se potonji nisu slagali odnosilo se dakako na problem ujedinjenja. Nakon spomenute polemike, općine koje su bile na strani autonomaša u svojim su pismima izricale podršku Tommaseu. Jednu je od njih sastavio i sinjski načelnik Buljan. Uslijedila je reakcija *Il Nazionalea* koji ju je proglasio nezakonitom što je navelo Buljana na sazivanje već spomenute sjednice. Na njoj su se prisutni trebali izjasniti podržavaju li predstavku koju je načelnik, u znak solidarnosti, poslao Tommaseu. Od pedeset prisutnih, samo ju je dvoje vijećnika odbilo podržati. Jedan od njih bio je upravo Marko Masovčić.[271] Postepeni je napredak narodnjaka u Sinju 1863. doveo do izbora Masovčića za jednog od četiri prisjednika.[272] Vrhunac njegova političkog djelovanja zbio se 1866. kada je, umjesto Buljana, došao na čelo Sinjske općine. Masovčić je bio omiljen među sinjskim pukom koji je prilikom njegova dolaska na načelničko mjesto izjavljivao da je novi načelnik „naš čovjek i dobričina.“[273] Od ostalih Masovčića treba još spomenuti Luju, Vjekoslava i Antu. Posljednji je bio jedan od predstavnika Sinjske općine u Dalmatinskom saboru od 1876. do 1889., a zastupao je narodnjake i u Carevinskom vijeću od 1885. do 1891. Isto kao i pripadnici obitelji Tripalo, i Masovčići su se kroz 20. stoljeće nastavili baviti politikom te su na brojne načine uspjeli zadužiti Sinj i njegove građane.

[271] Kosor K., *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini 1860-1870.*, str. 35-36.
[272] Isto, str. 70.
[273] Isto, str. 73.

7. Zaključak

Šezdesete godine 19. stoljeća označuju početak novog razdoblja za povijest Sinjske općine. Kao i ostale općine, i Sinjska je u navedeno vrijeme obilježena borbom narodnjaka i njima suprotstavljenih autonomaša. U gruboj, oštroj i dramatičnoj borbi koja je potrajala desetak godina, i jedna i druga strana činile su sve u svojoj moći kako bi stanovnike Sinja i Cetinske krajine pridobile i zadržale na svojoj strani. U začecima borbe, vlast općine nalazila se čvrsto u rukama autonomaša koji su odbijali prihvatiti promjene koje su polako, ali sigurno zahvaćale društvo cijele pokrajine. Autonomaški je tabor činila tradicionalna društvena elita sačinjena od talijaniziranih činovnika, trgovaca, posjednika i obrtnika. U promjenama koje je nametalo novo doba, vidjeli su opasnost ugrožavanja povlaštenog statusa kojeg su uživali dugi niz godina. Naime, za vrijeme višestoljetne mletačke vladavine došlo je do stvaranja privilegiranog sloja koji se, koristeći se talijanskim jezikom kao branom, potpuno odvojio od ostatka dalmatinskog puka, čiju je većinu činilo seljaštvo. Taj je povlašteni sloj uspio sebi osigurati niz raznih povlastica koje su mu omogućile da živi u potpuno suprotnom svijetu od onoga kojemu je bio izložen preostali dio Dalmacije. Osim toga, potonji je izgubio svijest o pripadnosti staroj hrvatskoj državi koja je nekada ujedinjavala dalmatinski prostor sa prostorom sjeverno od Velebita. S druge strane, ostatak se stanovništva, pritiješnjen raznim porezima, nametima i obvezama, nikada nije odnarodio. Istina je kako je i njegov dobar dio zaboravio na nekadašnju hrvatsku državu, međutim pojava pučke inteligencije uspjela ga je osvijestiti. Oni malo hrabriji nisu mogli prekriženih ruku gledati na nevolje koje su svakodnevno pritiskale dalmatinskog seljaka, čiji je izvor bila nametnuta talijanizacija. Svjesni pripadnosti hrvatskoj državi i dragocjenosti materinskog jezika, dignuli su glas protiv sustavnog odnarođivanja dalmatinske mladeži vođene od strane talijanizirane manjine.

Predstavnike pučke inteligencije imala je i Cetinska krajina čije je stanovništvo dobrim dijelom bilo domoljubno raspoloženo. Hrabri su se pojedinci suprotstavili čvrsto ukorijenjenoj autonomaškoj vlasti te nisu oklijevali upustiti se u dugu i tešku borbu u kojoj se često omalovažavalo i klevetalo njihovo ime i rad. Pa ipak, unatoč tomu vrijedilo je uključiti se, stati na kraj nepravdi koja potresa hrvatski narod i obraniti njegove težnje i vrijednosti. Najveći teret u toj, često puta beskrupuloznoj borbi, podnijeli su sinjski franjevci koji su, uz nekoliko sinjskih varoških obitelji, činili stup narodnjačke opcije u Sinju. Na čelu franjevaca stajao je Ante Konstantin Matas koji je životom i radom pokazao koje su prave vrijednosti za koje se isplati boriti. Osim govorom, Matas je i perom ukazivao na prijeko potrebno nacionalno buđenje

pišući različite članke i polemičke brošure. Posijano sjeme palo je na plodno tlo jer su Matasove riječi naišle na odobravanje i prihvaćanje od strane cetinskog puka. Matasu uz bok stajali su franjevci Jakov Grupković i Špiro Tomić čije je djelovanje pospješilo da narod sve više prihvaća politički program narodnjačke opcije. Uz franjevce u borbi su dakako sudjelovali i svjetovnjaci, posebice obitelji Tripalo, Masovčić, Jerković i Dedić. Osim zalaganja za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, u svojem su programu isticali potrebu uvođenja narodnog jezika u sve sfere ljudskog života. Trud i napor na koncu se i isplatio jer je već kraj šezdesetih godina, kada je 1868. Nikola Vidić izabran za narodnog zastupnika, donio prve plodove njihova rada. Do konačne su pobjede došli 1870. kada su dva narodnjačka kandidata, dr. A. Tripalo i dr. M. Klaić izabrana za predstavnike u Dalmatinskom saboru. Iako do ujedinjenja nije došlo, preporodni je pokret ostvario veliki uspjeh. Svjesni da se ujedinjenje ne može dogoditi preko noći, preporoditelji su išli korak po korak. Preuzimanjem vlasti u svoje ruke, odnosno ponarođivanjem općine i školstva već su bili na pola puta. Osim sudjelovanja u politici, sinjski su franjevci itekako pridonijeli unapređenju obrazovanja cetinskog puka. Na prvom mjestu treba istaknuti Franjevačku gimnaziju koja je od svog početka uvela hrvatski jezik kao službeni jezik nastave te odgajala đake u narodnom duhu. Uz to, otvaranje kazališta i osnivanje Narodne čitaonice cetinske za posljedicu je imalo napredak u obrazovanju te kulturno uzdizanje cijelog cetinskog puka.

Na koncu, kako je stoljeće išlo svome kraju, u Dalmaciji, a time i u Cetinskoj krajini, svijest o pripadnosti hrvatskoj državi uzimala je sve više maha te je bilo pitanje vremena kada će se posložiti sve kockice i tako konačno ostvariti temeljno nastojanje dalmatinskih preporoditelja. Riječ je dakako o problemu ujedinjenja. Za sada je Hrvatski narodni preporod, kao što je već u jednom od prethodnih poglavlja rečeno, stvorio dobar preduvjet za stvaranje moderne hrvatske nacije i hrvatskog jedinstva koje je postignuto nekoliko desetljeća nakon. Iako nisu uspjeli ujediniti Dalmaciju s Hrvatskom, dalmatinski su narodnjaci, uključujući i sinjske, ponarođivanjem općina i uvođenjem hrvatskog jezika u školstvo, sudstvo i upravu ostvarili veliki uspjeh i odnijeli pobjedu nad autonomašima.

Literatura

Knjige

1. Brković, Daria. *Sinj: pogled na stvaranje jednog grada*. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj, 2012.
2. Cetnarowicz, Ante. *Narodni preporod u Dalamciji*. Zagreb: srednja europa, 2016.
3. Despalatović, Elinor Muarray. *Ljudevit Gaj i ilirski pokret*. Zagreb: srednja europa, 2016.
4. Ivanišević, Frano. *Narodni preporod u Dalmaciji – Split u narodnoj borbi*. Split: Leonova tiskara, 1932.
5. Kečkemet, Duško. *Hrvatski narodni preporod u Splitu: zbivanja i likovi*. Split: Revija Dalmatinske akcije, 1999.
6. Kosor, Karlo. *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini (1860-1870.)*. Sinj: Matica hrvatska, Ogranak Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju: Franjevački samostan, 2004.
7. Kužić, Krešimir. *Povijest Dalmatinske zagore*. Split: Književni krug, 1997.
8. Mimica, Bože. *Dalmacija od antike do 1918. godine,* Rijeka: Vitagraf, 2003.
9. Matas, Ante Konstantin. *Glas hrvatsko-slovinski iz Dalmacije*, Zagreb: Brzotisak Albrechta, 1860.
10. Matas, Ante Konstantin. *Šilo za ognjilo*, Split: Zbornik Kačić, 1989.
11. Obad, Stijepo. *Dalmatinsko selo u prošlosti (od sredine osamnaestog stoljeća do prvog svjetskog rata*. Split: Logos, 1990.
12. Stulli, Bernard. *Iz prošlosti Dalmacije*. Split: Književni krug, 1992.
13. Šidak, Jaroslav. *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga: Stvarnost, 1988.
14. Vrandečić, Josip. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet, 2002.
15. Vrgoč, Martin. *Pregled povijesti grada Sinja,* Sinj: Ogranak Matice Hrvatske, 2009.

Zbornici radova

1. Foretić, Dinko (ur.). *Dalmacija 1870.*: *Radovi sa znanstvenog skupa u povodu stogodišnjice pobjede Narodne stranke na izborima za sabor Dalmacije*. Zadar: Matica hrvatska, 1972.
2. Grbavac, Josip (ur.). *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*: *Radovi sa znanstvenog skupa „150. obljetnica Franjevačke klasične gimnazije u Sinju s osvrtom na ostalo školstvo u Cetinskoj krajini", održanog 1989., prošireni 2004. u prigodi 150. obljetnice javnosti Gimnazije*. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008.
3. Kečkemet, Duško i dr. (ur.). *Hrvatski narodni preporod u Splitu: u povodu stogodišnjice ponarođenja splitske općine 1882., presudne pobjede narodnjka nad autonomašima u Dalmaciji*: *Radovi znanstvenog skupa „Split u preporodno doba", održanog u povodu 100-godišnjice u ponarođenja splitske općine 1882.-1982*. Split: Logos, 1984.
4. Ravlić, Jakša (ur.). *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*: *Zbornici i monografije*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1969.
5. Trogrlić, Marko i dr. (ur.). *Zbornik Stijepa Obada*. Zadar – Split – Zagreb: Sveučilište u Zadru – Odjel za povijest, 2010.

Radovi iz časopisa ili zbornika

1. Bezina, Petar. „Franjevačka klasična gimnazija od 1838. do 1854. god." u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008: 131-163.
2. Bratulić, Josip. „Odjek ilirskih ideja i kulturne veze srednje Dalmacij sa sjevernom Hrvatskom" u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju,* ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008: 105-129.
3. Buljac, Miljenko. „Sugestivnost i snaga Matasovih polemičkih rasprava na početku hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji". *Crkva u svijetu* 44, 2 (2009): 215-238.
4. Ćosić, Stjepan. „Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40 (31.12.1997.): 349-360.

5. Dugački, Vlatka, Regan Krešimir. „Povijest zdravstvene skrbi i razvojazdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru.“ *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 13, 25 (5. 06. 2019.): 35-74.
6. Foretić, Dinko. „Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865-1900.)“, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. Ravlić Jakša. Zagreb: Matica Hrvatska, 1969: 191-219.
7. Foretić, Dinko. „O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća do prvog svjetskog rata“, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. Ravlić Jakša. Zagreb: Matica Hrvatska, 1969: 9-46.
8. Foretić, Dinko. „Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX. stoljeća do prvoga svjetskog rata.“, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. Ravlić Jakša. Zagreb: Matica Hrvatska, 1969: 46-77.
9. Grbavac, Josip. „Franjevačka klasična gimnazija od 1854. do 1918. god.“ u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008: 163-251.
10. Ivković, Frane. „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.” *Arhivski vjesnik*, 34/35 (1992.): 31-51.
11. Kale, Eduard. „Francuska revolucija i novo doba.“ *Politička misao* 26, 3 (1989.): 66-78.
12. Kojić, Ante. „Obrtništvo i drugi oblici gospodarskih aktivnosti stanovnika Cetinske krajine od 1800. do 1918. godine (1.)“. *Cetinska vrila*, 21 (2013): 38-43.
13. Kojić, Ante. „Obrtništvo i drugi oblici gospodarskih aktivnosti stanovnika Cetinske krajine od 1800. do 1918. godine“. *Cetinska vrila*, 23 (2015): 45-63.
14. Kojić, Ante. „Sinjski pazari i trgovci za vrijeme 2. austrijske uprave“. *Cetinska vrila*, 24 (2016.): 35-42.
15. Kolak, Iva. „Narodna čitaonica cetinska u Sinju.“ *Glasnik Društva bibliotekara Split*, 14/15 (2016.): 69-82.
16. Kovačić, Slavko. „Počeci osnovnog školstva u Cetinskoj krajini.“ u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008: 663-701.
17. Novak, Grga. „Narodni preporod u Dalmaciji.“ u: *Hrvatski narodni preporod u Splitu: u povodu stogodišnjice ponarođenja splitske općine 1882., presudne pobjede*

narodnjka nad autonomašima u Dalmaciji, ur. Duško Kečkemet. Split: Logos, 1984: 77-87.

18. Obad, Stijepo. „Hrvatski narodni preporod u Sinju i Cetinskoj krajini“. *Cetinska vrila.,* 12 (2004.): 4-7.
19. Oršolić, Tado. „Neke zapreke koje su utjecale na razvoj gospodarstva Dalmacije za druge austrijske uprave (do sredine XIX. stoljeća).“ u: *Zbornik Stijepa Obada*, ur. Marko Trogrlić. Zadar; Split; Zagreb: Sveučilište u Zadru – Odjel za povijest, 2010: 377-391.
20. Perić, Ivo. „Dalmatinsko školstvo u prvoj polovici 19. st., s posebnim osvrtom na početke Franjevačke gimnazije u Sinju“ u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split: Franjevačka provincija. Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008: 95-105.
21. Perić, Ivo. „Početna postignuća dalmatinskih narodnjaka u borbi za ponarođivanje školstva.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 6, 1 (1974.): 53-85.
22. Soldo, Josip Ante. „Odrazi kulturnih utjecaja tijekom posljednja tri stoljeća u varoši Sinja“ Historijski zbornik 43, 1 (1990.): 183-195.
23. Soldo, Josip Ante. „Pobjeda pravaša u Sinju.“ *Cetinska vrila,* 2 (1994): 9-13.
24. Soldo, Josip Ante. „Uloga franjevaca Provincije presvetog otkupitelja u borbama za ponarođivanje općina u Dalmaciji.“ u: *Dalmacija 1870*, ur. Dinko Foretić. Zadar: Matica Hrvatska, 1972: 273-291.
25. Stančić, Nikša. „Hrvatski narodni preporod-ciljevi i ostvarenja.“ *Cris:Časopis Povijesnog društva Križevci* 10, 1 (15. 11. 2008.): 6-17.
26. Stančić, Nikša. „Pobjeda Narodne stranke na općinskim izborima u Splitu 1882. god. I problem periodizacije narodnog preporoda u Dalmaciji.“, u: *Hrvatski narodni preporod u Splitu: u povodu stogodišnjice ponarođenja splitske općine 1882., presudne pobjede narodnjka nad autonomašima u Dalmaciji*, ur. Duško Kečkemet. Split: Logos, 1984: 21-47.
27. Uglešić, Sanda. „Prvi zakoni o pučkim školama u Dalmaciji.“ u: *Hrvatski narodni preporod u Splitu: u povodu stogodišnjice ponarođenja splitske općine 1882., presudne pobjede narodnjka nad autonomašima u Dalmaciji*, ur. Duško Kečkemet. Split: Logos, 1984: 487-501.
28. Vrgoč, Martin. „Hrvatski narodni preporod u Sinju I.“ *Cetinska vrila* 1, 2 (1993): 21-24.

29. Vrgoč, Martin. „Hrvatski narodni preporod u Sinju II.“ *Cetinska vrila* 2., 1 (1994): 3-8.
30. Vrgoč, Martin. „Hrvatski narodni preporod u Sinju – pobjede narodnjaka na izborima 1868., 1869. i 1870. godine“. *Cetinska vrila*, 2 (1994): 17-23.
31. Zaninović, Mate. „Osnovno školstvo u Sinju i Cetinskoj krajini od sredine 19. stoljeća do početka do početka Drugoga svjetskog rata“ u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac. Split – Sinj, Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2004: 701-719.

Internet stranice

1. *Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=39059 , *pristupljeno 13.9.2020.*
2. *Bachov apsolutizam*. U: Proleksis enciklopedija. https://proleksis.lzmk.hr/10296/ , *pristupljeno: 2.11.2020.*
3. *Bečki kongres*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=6546 , *pristupljeno: 14.9.2020.*
4. *Dalmatinski sabor*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=13759 , *pristupljeno*: 15.9.2020.
5. *Frano Borelli*. U: Hrvatski biografski leksikon. https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2438 , *pristupljeno: 3.11.2020.*
6. *Franjo Filipović*. U: Hrvatski biografski leksikon. https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6011 , *pristupljeno: 25.9.2020.*
7. *Ilirske pokrajine*. U: Hrvatska enciklopedija. https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27092 , *pristupljeno: 13.9.2020.*
8. *Jan Kolar*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32431 , *pristupljeno: 15.10.2020.*
9. *Jernej Kopitar*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33071 , *pristupljeno: 28.10.2020.*
10. *Jeronim Alesani*. U: Hrvatski biografski leksikon. http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=456 , *pristupljeno: 5.11..2020.*
11. *Josip Ante Soldo*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=57044 , *pristupljeno: 28.9.2020.*

12. *Josip Juraj Strossmayer*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58459 , *pristupljeno: 3.11.2020*.
13. *Josip Šokčević.* U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59776 , *pristupljeno: 4.11.2020*.
14. *Lazar Mamula*. U: Hrvatski biografski leksikon. https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=12056 , *pristupljeno: 24.9.2020.*
15. *Listopadska diploma.* U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=36798 , *pristupljeno: 2.11.2020*.
16. *Lovro Monti*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41815 , *pristupljeno: 19.9.2020.*
17. *Luigi Lapenna*. U: Hrvatska enciklopedija. http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=456 , *pristupljeno: 5.11.2020*.
18. *Mate Rukavina*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53688 , *pristupljeno: 12.9.2020.*
19. *Mir u Campoformiju*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=10616 , *pristupljeno: 12.9.2020.*
20. *Pavel Jozef Šafárik*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59283 , *pristupljeno: 28.10.2020*.
21. *Požunski mir*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49908 , *pristupljeno: 12.9.2020.*
22. *Vincenzo Dandolo*. U: Hrvatski biografski leksikon. https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4362 , *pristupljeno: 13.9.2020*.
23. *Vuk Stefanović Karadžić*. U: Hrvatska enciklopedija. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30362 , *pristupljeno: 28.10.2020*.
https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59283

Sažetak

Hrvatski narodni preporod samo je jedan u nizu brojnih nacionalnih, političkih i kulturnih pokreta koji se javljaju kao posljedica Francuske revolucije te zahvaćaju veliki dio europskih država, a vode prema izgradnji moderne europske nacije. U slučaju današnje Hrvatske, preporodni se pokret ne javlja istovremeno u svim njezinim područjima. Dok se u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji kraj tridesetih i početak četrdesetih godina 19. stoljeća smatra vrhuncem preporoda, isti se u Dalmaciji osjetnije počinje osjećati *tek* šezdesetih godina istog stoljeća. Unatoč navedenoj vremenskoj razlici, cilj je preporoda bio isti. U načelu se zahtjevi hrvatskih preporoditelja svode na traženje ujedinjenja Dalmacije s ostatkom matične zemlje te uvođenje hrvatskog jezika kao službenog. Ti su zahtjevi oblikovali i politiku Dalmacije do kraja 19. stoljeća. Naime, gotovo cijela druga polovica stoljeća obilježena je borbom autonomaša i narodnjaka, protivnika i zagovaratelja ujedinjenja. Sukob suprotstavljenih političkih opcija nije mimoišao ni Sinj i Cetinsku krajinu, stoga je svrha ovog diplomskog rada prikaz tijeka borbe, njezinih rezultata i posljedica koje je za sobom ostavila. Početkom šezdesetih godina vlast u sinjskoj općini nalazila se čvrsto u rukama autonomaša, međutim već je krajem istog desetljeća oporba uspjela preuzeti vlast u svoje ruke. U borbi koja je trajala desetak godina u narodnjačkoj je opciji sudjelovalo nekoliko sinjskih varoških obitelji, no glavni teret podnijeli su sinjski franjevci na čelu s fra Antom Konstantinom Matasom. Nacionalno osviješteni, franjevci su se zdušno usprotivili povlaštenoj tradicionalnoj eliti te stali u obranu zapostavljenog naroda. Svojim su radom i trudom stali na kraj nepravdi koju je talijanizirana manjina nametnula hrvatskom narodu i jeziku.

Ključne riječi: Hrvatski narodni preporod u Sinju i Cetinskoj krajini, narodnjaci, autonomaši, franjevci, Ante Konstantin Matas.

Abstract

The Croatian National Revival is only one in a row of the numerous national, political and cultural movements emerging as the consequence of the French Revolution and enveloping the major number of the European states, while leading towards the creation of the modern European nation. In the case of today's Croatia, the Revival movement does not occur simultaneously in all its areas. While in Banus's Croatia and Slavonia the end of the 1830s and the beginning of the 1840s are considered to have been the Revival's climax, the one in Dalmatia is more intensively felt only in 1860s. In spite of the mentioned time difference, the aim of the Revival was the same. In principle, the demands of the Croatian Revivalists come down to asking for reuniting Dalmatia with the rest of the motherland and introducing the Croatian language as an official one. Those demands also shaped the politics of Dalmatia until the end of the 19th century. Namely, almost the whole second half of the century is marked by the fight between *autonomaši* and *narodnjaci*, opponents and adherents of the reunion. The conflict between the opposite political parties did not evade either Sinj or Cetina Region, so the purpose of this diploma paper is the depiction of the course of the fight, its results, and consequences that it left behind. At the beginning of the 1860s, the power in Sinj's municipality was firmly in the hands of *autonomaši,* however, already at the end of the decade, the Opposition managed to grasp the power. In the fight lasting for about ten years, the cause of *narodnjaci* was supported by a few families from Sinj's varoš, but the burden of their cause was carried mainly by the Franciscans of Sinj led by fra Ante Konstantin Matas. Led by their strong national consciousness, the Franciscans ardently opposed the privileged traditional elite and leapt to the neglected people's defense. With their hard work and all the efforts, they terminated the injustice forced upon the Croatian people and language by the Italianized minority.

Keywords: The Croatian National Revival in Sinj and Cetina Region, narodnjaci, autonomaši, the Franciscans, Ante Konstantin Matas.

Slikovni prilozi

Pogled na Sinj s istočne strane (1850.)

Izvor: Kosor, Karlo. *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini (1860-1870.)*. Sinj: Matica hrvatska, Ogranak Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju: Franjevački samostan, 2004., str. 9.

Pazarni dani u Sinju

Izvor: Kojić, Ante. „Sinjski pazari i trgovci za vrijeme 2. austrijske uprave“. *Cetinska vrila*, 24 (2016.), str. 38.

Stočni pazar u Sinju

Izvor: Kojić, Ante. „Sinjski pazari i trgovci za vrijeme 2. austrijske uprave“. *Cetinska vrila,* 24 (2016.), str. 42.

Zgrada Franjevačke gimnazije u Sinju 1854-1905.

Izvor: Kosor, Karlo. *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini (1860-1870.)*. Sinj: Matica hrvatska, Ogranak Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju: Franjevački samostan, 2004., str. 51.

Grbovi Franjevačke klasične gimnazije u Sinju kroz 19. stoljeće

Izvor: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju s pravom javnosti

https://fra-gimnazija-sinj.com/wp/znakovlje-gimnazije/ , *preuzeto: 24.11.2020.*

Fra Ante Konstantin Matas

Izvor: Grbavac, Josip. „Franjevačka klasična gimnazija od 1854. do 1918. god.“ U: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, ur. Josip Grbavac, 163-251. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, 2008., str. 186.

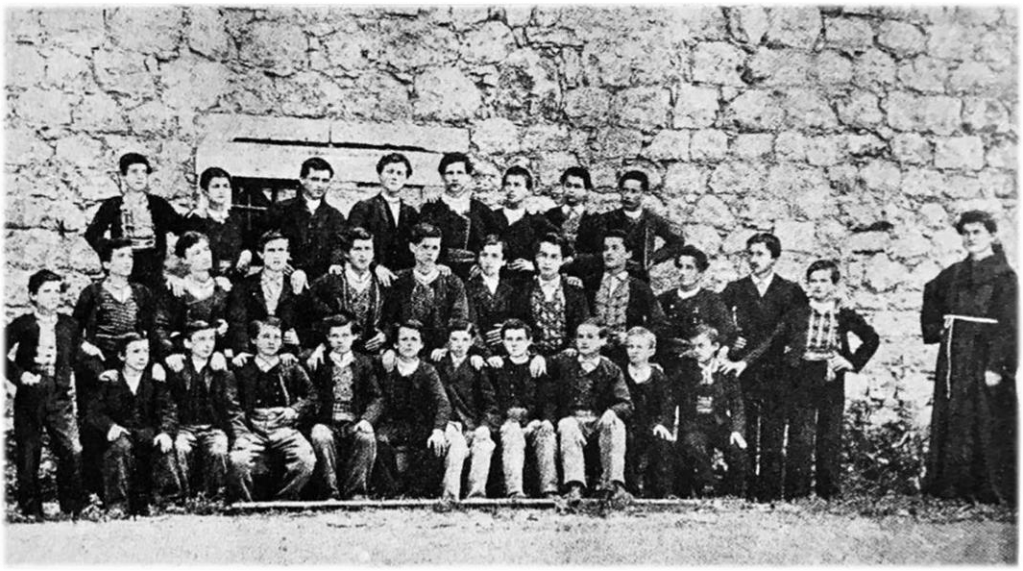
Profesori Gimnazije 1868. godine

Stoje (s lijeva na desno) Vinko Puljas, Ljudevit Pensa, Špiro Tomić, Šimun Milinović, Josip Paić, Filip Jurić. Sjede: Nikola Ivanović, Ante Jukić, A. K. Matas, Vice Šalinović i Jakov Grupković.

Izvor: Soldo, Josip Ante. „Uloga franjevaca Provincije presvetog otkupitelja u borbama za ponarođivanje općina u Dalmaciji.“ u: *Dalmacija 1870*, ur. Dinko Foretić, 273-291. Zadar: Matica Hrvatska, 1972., str. 278.

Fra A. K. Matas i polaznici Franjevačke gimnazije (1868.)

Izvor: Kosor, Karlo. *Franjevci i Hrvatski narodni preporod u Cetinskoj krajini (1860-1870.)*. Sinj: Matica hrvatska, Ogranak Sinj: Franjevačka klasična gimnazija u Sinju: Franjevački samostan, 2004., str. 62.

Petar Tripalo

Izvor: Sinjski obzori; https://zizic.wordpress.com/2017/12/11/obitelj-tripalo-u-sinjskoj-povijesti-i-kulturi-sjecanja/ , *preuzeto: 24.11.2020.*

Alkari

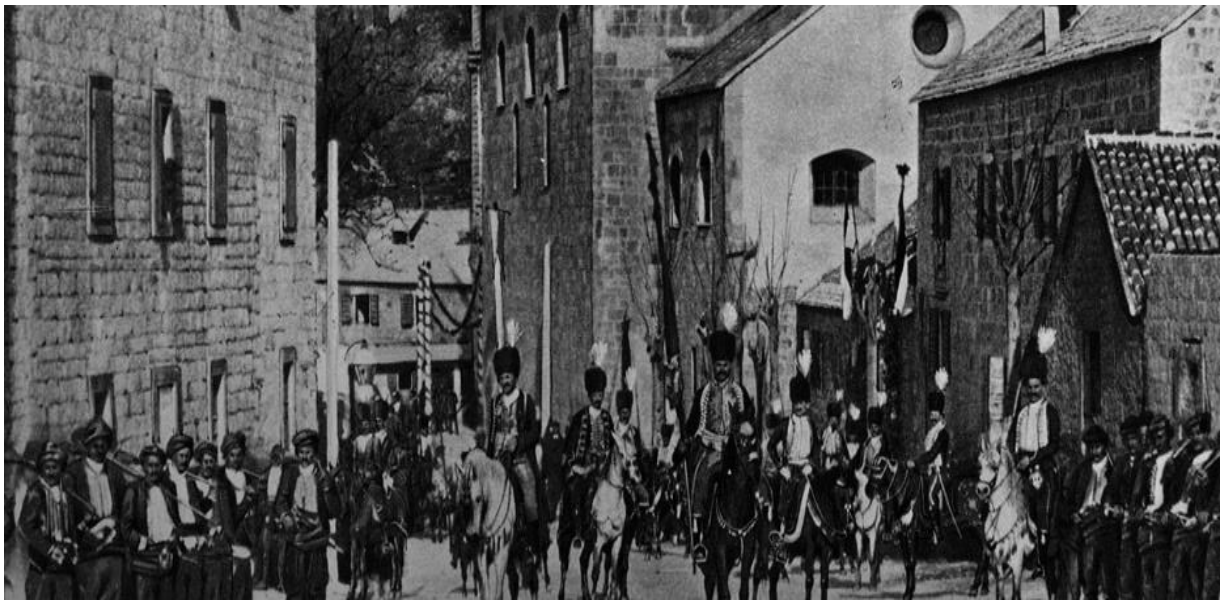
Stoje (s lijeva na desno): Ivan Celmić, Frano Tripalo, Ante Celmić, Špiro Trek, Viktor Božić, Ivan Penić, Ante Lovrić, Andre Grabovac, Jakov Dedić-Lokma, Jale Parlov, Pavao Grabovac, Ante Grabovac i Petar Vuletić. Sjede: Niko Cerinić, Petar Tripalo, Frano Tripalo pok. Joze i Ivan Grabovac.
Izvor: https://www.tportal.hr/kultura/clanak/evo-kako-je-sinjska-alka-izgledala-kroz-tri-stoljeca-20150422 , *preuzeto. 25.11.2020.*

Alkarsko trkalište i alka održana u čast dolaska cara Franje Josipa I. (1875.)

Izvor: Sinjska alka; https://www.alka.hr/sinjska-alka/povijest-alke-s50 , *preuzeto: 25.11.2020.*

Alkari i alkarski momci prate cara Franju Josipa I. u kuću Tripalo (1875.)

Izvor: Sinjska alka; https://www.alka.hr/sinjska-alka/povijest-alke-s50 , *preuzeto: 25.11.2020.*

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja MARIJA BALAJIĆ, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja MAGISTRICE POVIJESTI I FILOZOFIJE, izjavljujem da je ovaj završni/diplomski rad rezultat isključivo mojega rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i literatura. Izjavljujem da ni jedan dio završnoga/diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, stoga ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnoga/diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 16.12.2020.

Potpis

MBalaji

IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOGA/DIPLOMSKOGA RADA (PODCRTAJTE ODGOVARAJUĆE) U DIGITALNI REPOZITORIJ FILOZOFSKOGA FAKULTETA U SPLITU

Student/Studentica: MARIJA BALAJIC

Naslov rada: HRVATSKI NARODNI PREPOROD U SINJU I CETINSKOJ KRAJINI

Znanstveno područje: HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Znanstveno polje: POVIJEST

Vrsta rada: DIPLOMSKI RAD

Mentor/Mentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): prof. dr.sc. Marko Trogrlić

Sumentor/Sumentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime):

Članovi Povjerenstva (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime):
prof.dr.sc. Josip Vrandečić, prof. dr.sc. Marko Trogrlić, izv. prof. dr.sc. Edi Hilpš

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanoga završnoga/diplomskoga rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice potpuno odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

(a) u otvorenom pristupu

b) dostupan studentima i djelatnicima FFST-a

c) dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6 mjeseci / 12 mjeseci / 24 mjeseca (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

U slučaju potrebe (dodatnoga) ograničavanja pristupa Vašemu ocjenskomu radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnomu tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: SPLIT, 16.12.2020.

Potpis studenta/studentice: Marija Balajić